Hegyi Klára · Zimányi Vera

Az oszmán birodalom Európában

Corvina

Hegyi Klára • Zimányi Vera

Az oszmán birodalom Európában

BEVEZETÉS

A XVII. század végén egy francia nemes, aki már tíz éve élt Perzsiában, számára idegen jelenséget vett be feljegyzései közé. Iszfahánban megnézte a XIV. század végi nagy hódító, Timur Lenk ruháját - s felfedezte, hogy a körülötte járó-kelő iszfahániak öltözete semmiben sem üt el ettől az immár háromszáz éves ruhadarabtól. A perzsák viselete mind a ruhák szabásában, mind a kelmék színeiben és mintáiban sok évszázados hagyományokhoz ragaszkodott.

A divat változásaihoz szokott európai utazók az oszmán birodalomtól Japánig mindenütt felfigyeltek a viselet változatlanságára. A másik oldal, a keleti emberek rosszallással nyilatkoztak az európaiak divatozási hóbortjairól, mert könnyelműségük és állhatatlanságuk megnyilatkozását látták benne. Két földrajzilag és tartalmában is távol eső világ csodálkozott rá egymásra: az európai, amelynek gyorsabb változásai a külsőségeket is mindegyre megújították, és a keleti, amelyben a társadalmi átalakulások csak hosszú évszázadokkal mérhetők, a változások lassúsága még az öltözködési szokásokat sem engedte átalakulni.

Az oszmán birodalom e két világ érintkezési zónájában feküdt. Megalapítói Európa és Ázsia találkozásáról indultak el, az utódok e két kontinensen és Afrikában terjeszkedtek. Közben sokféle hatás érte őket, s amikor újabb és újabb tartományaikban berendezkedtek, sok készen kapott adottsághoz kellett alkalmazkodniuk. Nehezen állíthatnánk, hogy államuk hat évszázados fennállása alatt semmi sem történt és semmi sem változott benne. A változások jó részét azonban külső tényezők váltották ki. Az oszmánok ázsiai típusú társadalmának belső erői csak ugyanolyan lassú, kínos-nehezen végbemenő átalakulásokra voltak elegendők, mint a többi keleti társadaloméi.

A hasonlóság azonos okból, a földmagántulajdon csaknem teljes hiányából eredt. Az oszmán birodalomban minden meghódított föld az államot megtestesítő szultáné lett, aki ebből részben kincstárának bevételeit, részben katonái és hivatalviselői megélhetését biztosította. Ez utóbbit úgy, hogy szolgálati birtokokat juttatott nekik birtokjog nélkül: a javadalmazott a földnek csak jövedelmeit élvezte. Az adományozást a szultán bármikor visszavonhatta vagy a birtokot másikra cserélhette. Az elv kiállta

félezer év gyakorlatának próbáját. Szabályt erősítő kivételként csak a leghatalmasabbak tudtak európai mércével mérve közepes vagy kis magánbirtokokat, *mülkö*két szerezni. Vár és megerősített hely, nagyobb város, bánya, jelentősebb kikötő vagy vámhely soha nem jutott tartósan magánkézre. A szultáni önkény a *mülkö*k helyzetét is bizonytalanná tette. Megszerzője örülhetett, ha birtokait életében megtarthatta, utódai pedig annak, ha a legtöbbször vallási alapítvánnyá, *vakuffá* tett apai tulajdonnak legalább jövedelmeit generációkon át örökletessé tudták tenni.

Az állami földmonopólium messzemenő következményekkel járt. Az egyik oldalon az uralkodói hatalom végletes megerősödéséhez vezetett, hiszen a szultán volt minden gazdasági erőforrás legfőbb birtokosa és haszonélvezője. A másik oldalon viszont az egyén függését a hatalomtól az egzisztenciális és fizikai kiszolgáltatottságig erősítette fel.

Szultánok és alattvalók kapcsolata kezdetben nem volt ilyen kiélezett. Amikor az oszmán-törökök a kisázsiai szeldzsuk szultánság egyik, nem is legerősebb utódállamaként terjeszkedni kezdtek a Márvány-tenger térségében, uralkodójuk még csak vezérük volt, emírnek, bégnek vagy *gázinak* tisztelték. Szabad harcosokat vezérelt, akiknek rétege mindaddig menteni tudta befolyását, amíg Kisázsiáért és a Balkánért még harc folyt, s ebben a törökök egyik erőforrása éppen a hadszíntereken élő parancsnokok önálló kezdeményezéseiben rejlett. A Balkán-félsziget teljes meghódítása bő évszázadot vett igénybe, s ezalatt a helyi harcokat néhány befolyásos család tagjai irányították. Vezető szerepük nemcsak a hadviselésben, hanem a polgári élet megszervezésében is érvényesült. Ők lettek a terület közigazgatási vezetői is, dél-balkáni *mülk*- és vakuf-birtokaikon pedig ők biztosították a termelés folyamatosságát, a török adózási gépezet beindulását, emellett kisázsiai jövevények letelepítésével a muszlim lakosság balkáni meggyökerezését.

A szabad harcosok rétege felkelések árán is védte kiváltságos helyzetét, a XV. század második feléig mégis végbement az élen álló elit kicserélése, amit e nagy családok félreállítása zárt le. 1360-ban, amikor I. Murád még mint herceg Kisázsiába vezetett hadat, szolgarendű nevelőjét hagyta a Balkánon helytartónak. Kezdetét vette az a folyamat, amelynek során egy részben renegátokból és rabokból, részben ortodox iszlám jogászokból verbuvált új elit emelkedett fel.

A váltás kettős tartalmú volt, mindkét eleme egyértelműen a központi hatalom érdekeit szolgálta.

Az első változás eredményeként egy olyan vezető réteg lépett a szultánok szolgálatába, amelynek tagjai a kiszolgáltatottságnak európai mércével felfoghatatlan mélységeiben éltek. A felnőtt fejjel iszlamizált vagy gyakrabban gyermekként rabságba hurcolt albánok, bosnyákok, görögök és szerbek népük hagyományaitól és egyéni múltjuktól megfosztott, gyökértelen emberek voltak, akik előtt kárpótlásként szélesre tárult az érvényesülés kapuja. Gondos válogatás után kis részük a szultáni palotába került, ahol több éves képzés után megkezdték állami szolgálatukat. Rátermettséggel és kellő szerencsével a csúcsig juthattak. A XV. század közepétől csaknem kizárólag ők viselték a birodalom legmagasabb méltóságát: az 1453 és 1600 között működő harminchat nagyvezír közül mindössze négy volt bizonyíthatóan, egy feltehetően török származású.

Nem véletlen, hogy azok a XV-XVI. századi európai szerzők, akik személyes tapasztalatok, huzamosabb török földi tartózkodás alapján írtak az oszmán birodalomról, hosszan és gyakran időztek a szolgarendű főemberek jellemzésénél. Ebben nyilván része volt annak is, hogy a nemesi szabadsághoz szokott tudatuk nehezen fogadta el a nagyvezír-rabszolga, a rövidebb-hosszabb ideig rettegett hatalmasság, de örökké-szolga riasztó tüneményét. Riadalmukon túli fokozott érdeklődésüknek nyilván az volt az oka, hogy az oszmán társadalom egyik valóban sarkalatos jelenségére csodálkoztak rá. Múltból hozott kötöttségektől menten, az uralkodó mindennél előbbre való szolgálatára nevelve, egyéni érvényesülése érdekében ez a renegát-had lett a szultánok legbiztosabb és legaktívabb támasza, újítások és merész vállalkozások értelmi szerzője és megvalósítója. Csak szolgált a hatalomnak, de nem jelentett számottevő veszélyt, mert a legmagasabb posztokról is elmozdítható és korlátlanul pótolható volt.

Az elitben végbement váltás másik tartalmi jellemzője, egyszerre oka és következménye, a centralizált birodalmi közigazgatás kiépítése lett.

Az oszmán-törökök állama a XIV. század végéig a kisázsiai szeldzsuk szultánságból önállósodott határ menti emírség maradt, amelynek életében nomád örökségek, szeldzsuk, perzsa, bizánci és az arab világból érkező iszlám hatások keveredtek. A XIV. század végének komoly katonai sikerei fordították fejlődését egy despotikus, már mindenek előtt az ortodox iszlám

szabályai szerint felépített birodalom kiteljesedése felé. A megszerzett javak hasznosításának, a meghódított területek berendezésének, a további hódítások megszervezésének sokágú feladata a XV. század folyamán érlelte meg azt a minőségi változást, amelynek során a korábban kevéssé tagolt államigazgatást törvénykönyvekben szabályozott, terebélyes adminisztráció váltotta fel. Ellátását már nem a központi hatalom lehetséges ellenfeleinek tekintett nagymúltú családok és szabad harcosok, hanem szakképesítést nyert rabok és az egyházi jogot és világi törvényeket értő jogászok kapták feladatul.

Az elit lecserélése és a birodalommá növő állam centralizált igazgatásának kiépülése a XV. század második felében, II. Mehmed szultán intézkedéseivel fémjelezve, lényegében lezárult. A hajdani nagy családok, az *Evrenoszok, Mihalogluk, Timurtasok, Iszhakogluk, Turahánok és Csandarlik* vagy teljesen eltűntek az államvezetésből, vagy a bürokrácia másodvonalába szorultak; némelyek a közélettől távol éltek a *vakuffá* alakított családi birtok jövedelmeiből.

Ettől a kortól jellemzi az oszmán-török társadalmat az a struktúra, amelynek csúcsán a despotikus hatalmú uralkodó foglal helyet, alatta az ő hatalmából részesedő s ezért neki kiszolgáltatott elit, amely összességében erős, ám egyéneiben sebezhető; középen a közkatonák és közhivatalnokok ugyancsak a szultántól függő, de jelentéktelensége miatt egyénenként kevésbé veszélyeztetett rétege, alul pedig az adófizető termelők tarka vallású és nyelvű, sokmilliós tömege, a *rája*.

Ez a szerkezet azután megmerevedett. Ami mozgás és változás mégis végbement benne, alig érintette a lényeget; a társadalom a XVIII. századig változatlan összetételben termelte újra magát. Az az európai ésszel felfoghatatlan mozgás, a személyek folytonos cseréje, amely az elitet a XVI. századtól jellemezte, a szédítő emelkedések és szörnyű bukások kusza szövevénye nem tekinthető igazi mobilitásnak; ez csak az egyén kiszolgáltatottságának látványos kifejeződése volt.

Ha a társadalom szerkezete nem vagy alig változik, vagy nincs fejlődés, vagy a fejlődést valamilyen külső erőnek kell ösztönöznie. Már az ázsiai nomád államalakulatokban össztársadalmi munkává vált a háború, s ez történt a Közel-Kelet iszlám államaiban is. A területi terjeszkedés, a legtágabb értelemben vett zsákmányszerzés az oszmán-törököknél ugyanezt a funkciót, a külső ösztönzőt látta el. Amíg a birodalom lendületesen terjeszkedett, biztosított volt intézményeinek fejlődése is -

amint viszont a hódítások leálltak, a fejlődés is megtorpant, s egy jó évszázados stagnálás után a birodalom megindult a hanyatlás útján.

„Az élet olyan, mint egy zsíros birkafarok, ha enni tudsz belőle, jó étvágyat hozzá!” - mondja egy régi török szólás, amelynek kényszeredett fordítása nemhogy kettős értelmét, de még csúfondáros bölcsességét sem érzékelteti. Megalkotója ugyanis egyszerre kívánt jó étvágyat azoknak, akik előteremtik maguknak a csemegét és örömüket lelik benne, s azoknak, akik egyáltalán képesek ezt a zsíros falatot lenyelni. Bizonyára profán ötletnek tetszik a vészt hozó oszmán birodalmat egy birkafarkot szopogató szólásfaragóhoz hasonlítani, amannak életútja és emennek az életről alkotott véleménye mégis rejteget valami közöset. Ha a népi bölcselkedő számára az élet szerzésből, a megszerzett kihasználásából-élvezéséből és a mindebben jelenlévő nehézségek elviseléséből tevődik össze, úgy birodalmának életútja éppen megfelelt ezeknek a követelményeknek.

A XVI—XVII. századi oszmán birodalom területe többszörösen túllépte valamennyi európai nagyhatalomét. A szerzés azonban nem pusztán óriási területek meghódításából állt, ahogyan a birodalom sem egyszerűen országok halmaza volt. Bursza bevételétől (1326) a mohácsi csatáig (1526) éppen kétszáz év telt el, s ezalatt a törökök nemcsak verekedtek, hanem rengeteg tapasztalatot is gyűjtöttek. Megtanulták szolgálni és szolgálatukba állítani az iszlámot, elsajátították a várostrom és a tengeri hadakozás tudományát, beletanultak a törvényalkotásba és a centralizált közigazgatásba, kiváló érzéket alakítottak ki magukban arra, hogy legkülönbözőbb múltú tartományaik igazgatásában milyen arányban tarthatók meg a talált rendszer elemei és milyen mértékben szükséges saját intézményeik bevezetése. Megismerkedtek az arab tudományokkal és szükségleteik mértéke szerint továbbfejlesztették őket a bizánci és az iszlám építészet elemeiből, de hajdani nomád sátruk emlékképe alapján megalkották az iszlám építészet egyik csodáját, az oszmán-török dzsámit.

A szó egészen tág értelmében szereztek, kihasználták és kiélvezték a megszerzettet. Mindez elsősorban a meghódított népeknek hozott tengernyi szenvedést, de a törököktől is szakadatlan áldozatokat követelt. A felemelkedés évszázadainak legendásan igénytelen török katonája fél életét csatában, másik felét kaszárnyákba zárva fecsérelte el, a paraszt és kézműves ugyanúgy a kitörés legkisebb reménye nélkül pergette le napjait, mint máshitű osztályostársai. Az oszmán birodalom elitje hiába volt minden megszerzett jó legfőbb kihasználója és élvezője, ha ennek áraként

mindörökre meg volt fosztva a biztonság érzésétől. A zsíros falat sokezernyi török fő- és közember torkán akadt fenn, hiába kívánt a népi szólásfaragó jó étvágyat hozzá.

FÉLEZER ÉV FEGYVERBEN

Az a jelentéktelen, az oszmán krónikáknak a legendák világával találkozó állításai szerint mindössze négyszáz családból álló törzs, amelynek leszármazottai két évszázad alatt egy három kontinensre kiterjedő óriásbirodalmat teremtettek, oguz-török eredetű volt, s a népvándorlás XIII. századi utórezgéseivel, a mongoloktól hajtva sodródott Turkesztán sztyeppéiről Kisázsiába. A terület akkori ura, a Kónjában székelő szeldzsuk szultán a Kis-ázsiából már csaknem teljesen kiszorult bizánci birodalom határán, Burszától délkeletre, Szöjüt körzetében jelölte ki szálláshelyét. Az adományozás egybevágott a szeldzsukok általános gyakorlatával, akik szultánságuk peremére tőlük függő, határvédelemre rendelt törzseket telepítettek. Az oszmán-törökök a többi határfejedelemségnél kedvezőbb helyzetbe kerültek: szálláshelyük a meggyengült Bizánc szomszédságában feküdt, s ez kiváló lehetőséget kínált a terjeszkedésre.

Az új jövevények élnek a lehetőséggel: a dinasztiának és a majdani birodalomnak nevet adó *Oszmán* (1299-1326) vezetésével sorra foglalják el a határ menti kisebb bizánci településeket. Egy évtizedes zaklatás után, 1326-ban megadja magát az első jelentős város, Bursza; az államalapító fia, *Orhán* (1326-1362) itt rendezi be az új állam első székvárosát.

A XIV. század elején a már fél évszázada gyengélkedő, mongol függésben élő kisázsiai szeldzsuk állam kisebb-nagyobb önálló emirátusokra bomlik, s az oszmán-törökök megkezdik kétfrontos háborújukat: hol a balkáni államokban, hol a szomszédos emirátusokban dúló belviszályokat kihasználva terjeszkednek nyugat és kelet felé. Az 1340-es években már a Márvány-tenger teljes keleti hosszában állnak szemben Bizánccal. 1346-ban Kantakuzenosz János császár segélykérő hívására átkelnek Európába. 1352-ben a Dardanellák nyugati partján megszállják Tzym-pét, két év múlva a földrengéstől romba dőlt Gallipolit, s ezzel megvetik lábukat az európai oldalon.

Erre az időre létrejönnek az oszmán állam első intézményei és állandó hadseregének alapjai. Önállósodási szándéka külsőségekben is kifejezésre

jut: a századforduló óta Oszmán nevére olvassák a pénteki istentiszteletet, Orhán pedig először veret saját pénzt.

A XIV. század második fele a terjeszkedésben és az államszervezésben is a nagyhatalom megalapozása. 1361-ben az oszmánok kezére kerül Drinápoly, Edirne néven újabb fővárosuk. *I. Murád* (1362-1389) megkezdi a balkáni országok módszeres zaklatását. Edirnével együtt Trákia jó része is gazdát cserél. Kisázsiából tömegesen telepednek át ide törökök: erről a bázisról, amelynek a Dardanellákon át biztos összeköttetése van Kisázsiával, indulnak a pusztító hadjáratok nyugat felé.

A Balkán-félszigeten nincs olyan erős hatalom, összefogásra, közös védekezésre hajtó készség, amely szembe tudna szállni a hódítókkal. Bizánc nem heverte ki azt a csapást, amelyet a kisázsiai szeldzsuk terjeszkedés, majd a főváros elfoglalásával és a birodalom feldarabolásával végződő 1204. évi kereszteshadjárat jelentett. Az 1261-ben helyreállított birodalom csak árnyéka hajdani önmagának: területe csaknem felére zsugorodott, tengeri uralma megtört, ipara és kereskedelme az itáliai köztársaságokat gazdagította, maradék erejét belviszályok és külháborúk emésztették. Amikor az 1340-es években Dél-Macedónia és Thesszaloniké fellázadt a császár ellen, Dusán szerb cár a zűrzavarban bizánci területek rovására terjeszkedett, a császári trónért pedig belháború folyt, megérkezett az első oszmán „segédcsapat” Trákiába, és az első császárlány a burszai hárembe.

Bulgáriában az utolsó jelentős cár, a négy évtizedig uralkodó Iván Alexander is csak átmenetileg erősítette meg a központi hatalmat. Országa már az ő életében három részből állt, halála, 1371 után pedig kiskirályok zűrzavaros uralma vette kezdetét, éppen akkor, amikor megindult a bolgár földek közvetlen török támadása. Nem csoda, hogy a balkáni országok közül Bulgária bukott el elsőnek. Nem állt sokkal jobban Szerbia sem. Dusán cár uralkodása alatt még ez a félsziget legerősebb állama, halála, 1355 után azonban számtalan apró és hat nagyobb részre hullott. A Balkán akkori viszonyai közepette egyedül ezek a nagyobb szerb fejedelemségek kísérelhették meg feltartóztatni a veszedelmet, a sikeres ellenálláshoz azonban erőik egyesítésére lett volna szükség.

Amikor az oszmán főerők 1371-ben betörnek a Marica völgyébe, mégiscsak két helyi szerb fejedelem egyesített serege száll szembe velük. Megsemmisítő vereségük után Macedónia új uralkodója, a bolgár cár és a bizánci császár elismerik a szultán hűbéruraságát. Bizánc vazallusi adót

fizet, uralkodója személyesen vesz részt a szultán kisázsiai háborúiban, s ha a sors úgy hozza, birodalma ottani maradék darabjait segít meghódítani.

1385-ben elesik Szófia, egy évre rá Nis. Ekkor a közvetlenül fenyegetett Lázár szerb és Tvrtko bosnyák fejedelmek szövetségre lépnek, s kétszer is megverik a törököket. A győzelmet azonban nem tudják kihasználni. 1388-ban török kézre kerül Északkelet-Bulgária, 1389-ben pedig a szövetségesek végzetes vereséget szenvednek.

A szerbek sorsát eldöntő csata június 15-én zajlik le Szerbia szívében, a Rigómezőnek nevezett termékeny síkságon. Az ütközet vége felé Murádot leszúrja egy szerb kisnemes, a győztes törökök pedig lekaszabolják Lázár fejedelmet és a szerb urakat. Mindennél súlyosabb azonban, hogy a vereséggel elvész a szerb függetlenség. Szerbia fejedelme adófizető lesz, katonái az oszmánok oldalán hadakoznak, s Lázár fejedelem lánya bevonul az edirnei hárembe.

Rigómező után a Balkán-félszigeten nem marad számottevő, ellenállni képes erő. Az oszmánok előnyomulását már csak európai segítséggel lehetett volna feltartóztatni.

Nyugat-Európa lassan fogta fel a veszély nagyságát; valójában csak később, Bécs török ostromai idején rettent meg igazán, akkor is csak átmenetileg. Kezdetben érzékszervei számára felfoghatatlan messzeségben folytak a harcok. A keresztes háborúk kora lejárt, Európa régen beletörődött abba, hogy a távolsági kereskedelem útvonalainak keleti szakaszait mindenütt iszlám államok ellenőrzik. Nehéz volt követni azt, hogy a szeldzsuk szultánság örökségén hol, milyen erejű utódállamok marakodnak, még nehezebb megérezni, hogy egyikük majd eljut Nyugat-Európa határára. A messzeség bajai helyett Európa saját, jelenlévő problémáival foglalkozott.

Először Velencének és Genovának, Itália két kereskedő köztársaságának az érdekei kerültek közvetlen veszélybe, amikor a Dardanellák török megszállása azzal fenyegetett, hogy járhatatlanná válik a fekete-tengeri hajóút, az utolsó, amelyik még keresztény ellenőrzés, forma szerint Bizánc, valójában a két köztársaság kezén maradt. Genova sietve alkalmazkodott az új helyzethez. Szerződésekkel biztosította kereskedelmi jogait, kolóniái elszaporodtak a törökké váló Balkán-félszigeten. A földközi-tengeri kereskedelem ura, Velence, nagyobb veszélybe került, mert többet veszíthetett, érdekeinek sérelme azonban belőle sem váltott ki következetes harciasságot. Az oszmánok terjeszkedése három évszázadon át katonai

készültségre, időről időre pedig nyílt háborúra kényszerítette. Elöljárói azonban reális üzletemberek voltak, akik világosan felmérték az erőviszonyokat és leszámoltak a törökellenes európai összefogás ábrándjával: a harccal csak mint a lehetséges megoldások egyikével számoltak. Nem háborúzni akartak, hanem kereskedni, s ha ennek nyugalmát könnyebbnek bizonyult pénzzel és szerződésekkel biztosítani, a békességet választották. Rendszeresen áldoztak viszont a harcoló országok, így Magyarország anyagi támogatására.

A Balkán-félszigettől északra három állam került korán veszélybe: Magyarország és a két román vajdaság, Havasalföld és Moldva. Amikor az oszmánok megvetették lábukat az Al-Duna mentén, mindhárom ország közvetlen szomszédságba került velük, déli vidékeikre be-betörtek a török sereg portyázó előőrsei.

A XIV-XV. században, az Anjouk, Luxemburgi Zsigmond és a Hunyadiak korában Magyarország volt a térség legerősebb állama.

A XIV. század közepétől a mohácsi csatáig

egyhuzamban perszonálunióban élt valamelyik szomszédjával, Csehországgal, Lengyelországgal vagy Ausztriával. Az államszövetségnek ez a laza formája azonban nem tette lehetővé az erők valóságos egyesítését. A közös uralkodó puszta akarata általában elégtelennek bizonyult a másik ország nemességével szemben, akarata ellenére sem pénzt, sem katonát nem tudott tőle kicsikarni, még külpolitikai elképzeléseit sem kényszeríthette rá. A magyar politika ezért más módszerekkel is próbálkozott, hogy saját erőit külsőkkel egészítse ki.

Arra törekedett, hogy a Balkán északi sávját, a törököket megelőzve vagy velük rivalizálva, Magyarország érdekszférájába vonja. Ezt a célt szolgálta a Nagy Lajos által életre hívott, rövid életű (1365-1369) bolgár bánság, s ebben nyert egy évszázadra hallatlan jelentőséget a szerb fejedelemtől 1426-ban szerződéssel átvett Nándorfehérvár. Váltakozó sikerrel, mindenkori erőviszonyaik szerint alakult magyarok és törökök párharca a formálisan még létező országok hűbéruraságáért. Magyar erőfölény idején Szerbia, Havasalföld és Moldva az oszmán vazallusságot magyarra cserélte fel, török győzelmek hatására visszatért a szultánok hűségére. Mindent összevetve, Magyarország későn fordult a Balkán országai felé, élethalálharcuknak abban a szakaszában, amikor már csak különböző hatalmi érdekek között hányódó roncsaikkal számolhatott.

A magyar királyok időről időre megpróbáltak a keresztény Európára apellálni, ám a mohácsi csatáig mindössze kétszer alakult olyan kedvezően a helyzet, hogy a pápaság támogatásával komolyabb vállalkozásba lehetett kezdeni. Így hiába követelte Magyarország létérdeke azt, hogy nagy, támadó háborúkkal visszaszorítsa az oszmán expanziót, kénytelen volt déli határainak védelmére berendezkedni. A XV. század végére erőit még ez a védelmi harc is felemésztette.

Havasalföld és Moldva szorult helyzete a balkáni országokéval mérhető. Az oszmán birodalommal szemben egyesített erőik sem állhattak meg, ezért hol Magyarország, hol Lengyelország hegemónia-törekvéseit próbálták meg saját védelmükre felhasználni. Havasalföld déli határát a XIV. század végén, Moldváét a XV. század második felében megszállták az oszmánok, keletről a törökök szövetségese, a krími tatár kánság intette csendre őket. A török vazallusokká vált vajdaságok tényleges megszállása később sem vált szükségessé, kiszolgáltatottságuk minden kitörési kísérletüket kudarcra ítélte.

Egyelőre azonban még Rigómező után járunk. Az új szultán, *I. Bajezid*, a „Villám” (1389-1402), 1393-ban elfoglalja a bolgár fővárost, Tirnovót, a következő évben blokád alá veszi Konstantinápolyt. Közben elözönli Thessáliát és Közép-Görögországot, Moreát zaklatja, beüt Havasalföldre és vazallusává teszi. Cikázásában és Konstantinápoly ostromában cifra lovagsereg felvonulása zavarja meg. 1396 kora őszén Zsigmond magyar király vezetésével magyar és havasalföldi főerőkből, francia, német, angol, burgundi és johannita keresztes lovagokból álló sereg száll táborba a Duna-parti Nikápolynál, azzal a céllal, hogy meg sem áll Jeruzsálemig. Szeptember 28-án irtózatos vereséget szenved, Zsigmondot és lovagjait késve érkező velencei hadigályák menekítik haza. Rögtön ezután Bajezid Vidin megszállásával bevégzi Bulgária meghódítását.

Nem kétséges, hogy a Balkán-félsziget nem tud ellenállni. Ekkor már Kisázsia nagyobb részét is az Oszmán-ház uralja, hajdani emirátusai a balkáni háborúkkal párhuzamosan vesztették el önállóságukat. A kairói kalifa, az iszlám vallási feje hozzájárul, hogy Bajezid, mint a kelet-római birodalom örököse, felvegye a nevében is erre utaló Rum szultánja címet.

Ekkor azonban Bajezidet váratlan csapás teríti földre. A mongolok új hódítója, Timur Lenk keletről betör Kisázsiába, és 1402 nyarán Ankara

mellett szétveri Bajezid seregét. Még fellázítja az oszmán uralom alá került kisázsiai emirátusokat, azután seregével és a fogoly szultánnal visszatér Szamarkandba.

Hamarosan kiderült, hogy Timur csapása nem volt halálos, de akkor annak látszott. Bajezid négy fia egy évtizeden át marakodik a hatalomért: tálcán kínálják az első és egyben utolsó igazi alkalmat arra, hogy a balkáni államok fellázadjanak, Európa lovagseregei pedig ha nem is Jeruzsálemig, de Konstantinápolyig eljussanak. Európa elszalasztja a lehetőséget, a Balkán országai dermedten várnak. Legfeljebb annyit tesznek, hogy a felettük kergetőző szultánfiak egyike vagy másika mellé állnak. Ezek pedig addig irtják egymást, míg a ziláltságában is átmentett birodalomnak I. Mehmed személyében végre újra csak egy uralkodója marad.

Mehmedet (1413-1421) a törökök megérdemelten tisztelik második államalapítójuknak, halálakor olyan országot hagy fiára, amelyen alig látszik a megrázkódtatás. *II. Murád*(1421-1451) lényegében ott folytathatja a terjeszkedést, ahol Ankara előtt abbamaradt. Seregei többször végigdúlják a görög félszigetet, Szerbiát és Albániát, a magyar határon beveszik Galambócot és Szendrőt (1439), többször betörnek Magyarországra is.

Itt ekkor egy tapasztalt katona és koncepciózus államférfi vállalja a törökellenes harcot, Hunyadi János, aki sikereivel felrázza aléltságukból a balkáni államokat, és átmenetileg a pápát és Velencét is megnyeri ügyének. 1443-44 telén több csatában legyőzi az oszmánok helyi erőit, és egészen a Balkán-hegységi hágókig nyomul előre. Hiába vállalja azonban, hogy hadserege zömét saját költségén állítja ki, a pápától és Velencétől egyre kevesebb segítség érkezik, nyugatról már semmi, s az érintett országok közül is csak Havasalföld és a Szkander bég vezetésével harcba lendült Albánia tart ki mellette. Így az egyesített szultáni sereg két nyílt csatában is megveri (1444: Várna, 1448: Rigómező). Hunyadi 1456-os nándorfehérvári győzelme, majd Mátyás király honvédelmi rendszere csak Magyarországtól képes távol tartani a törököket, a Balkántól nem.

Ez utóbbi sorsa beteljesedik. Az oszmánok másfél évszázados szakadatlan háborúskodása ért be a XV. század második felére. Hosszú időre kimozdíthatatlanul megvetették lábukat a teljes Balkán-félszigeten és Kisázsiában, azon a két területen, amely a XIX-XX. századig birodalmuk magját alkotta. Ekkorra épült ki minden intézményével és sajátos társadalmi felépítésével despotikus katonaállamuk, amely elvitathatatlan helyet szerzett az európai nagyhatalmak sorában.

Ez a nem egyszerűen mennyiségi, hanem minőségi ugrás a birodalom talán legnagyobb szultánjának, *II.* „Hódító" *Mehmednek* a nevéhez fűződik (1451-1481). Trónra lépése után azonnal elkezdi szervezni Konstantinápoly ostromát. Ágyúkat öntet, összevonja kis hajóhadát, lánccal lezárja a Boszporuszt.

A teljes ostromzár előtt még befut egy tucatnyi hajó vagy kétezer zsoldossal: ennyi segítségre érdemesíti Európa a haldokló Bizáncot.

A város mintegy 7000 védője magára marad, s kéthavi ellenállás után, 1453. május 29-én megadja magát. Nem sokkal élik túl a birodalom maradványai sem. 1460-ban behódol Morea, a következő évben a Fekete-tenger partján elesik Trapezunt.

Mehmed északnak fordul. 1459-ben török tartomány lesz Szerbia, 1463-ban Bosznia.

Csak Szkander bég tartja magát, de a halálát (1468) követő évtizedben Albánia is szomszédai sorsára jut. 1455-től adófizető vazallussá válik Moldva.

A török gályák egyre merészebben mozognak a Földközi-tengeren. Velencével háborúskodnak égei-tengeri szigetekért, s közben a város előtti vizekre meg Itália partjainak közelébe merészkednek. Az oszmánok kezdenek beletanulni a hajóépítésbe és a tengeri hadviselésbe.

Mehmed utóda, a békés-borongós természetűnek jellemzett *II. Bajezid* (1481-1512) a szárazföldön keveset harcol, nevéhez a hadsereg technikai korszerűsítése fűződik. Mehmed terjeszkedését a tengeren folytatja. Az ő idején válik komollyá a háború Velencével az égei-tengeri uralomért, s ő szállja meg a Duna és a Dnyeszter torkolatvidékét is.

Elég egyetlen pillantás a térképre, máris szembetűnik, hogy az oszmán birodalom háborúi nemcsak szárazföldi területek megszerzéséért, hanem tengerek és tengerszorosok, azaz a világkereskedelem fontos útvonalainak birtoklásáért is folytak. Az Európa és a Távol-Kelet között kiépült tengeri és szárazföldi kereskedelmi utak egy része Kisázsiában és a Közel-Keleten találkozott. Az oszmánok Kisázsia és Konstantinápoly elfoglalásával, Bursza vásárlóközponttá emelésével ellenőrzésük alá vonták az átmenő forgalom egy részét, teljes ellenőrzéséhez azonban el kellett foglalniuk a Közel-Keletet is.

Kisázsiai hadműveleteivel már Hódító Mehmed eljutott a nemrég újjászületett Perzsia és a közel-keleti arab országok határára, 1475-ben pedig a krím-félszigeti genovai kereskedő-kolóniák, mindenekelőtt Kaffa

megszállásával és a krími tatárok behódoltatásával a birodalom beltengerévé tette a Feketetengert.

Bajezid fia, *I. Szelim* szultán, a „Rettenetes” (1512-1520), erről a bázisról indul. 1514-ben Csaldirán mellett szétveri a perzsa sah seregét, megszállja fővárosát, Tebrizt, majd délnek fordul. Először Kisázsia még hiányzó délkeleti szélét foglalja el, azután 1516-ban lerohanja Szíriát, egy év múlva Egyiptomot. Kairó előtt nehéz csatában teríti le a térség legyengült gazdáit, a mamelukokat. A két szent város, Mekka és Medina meghódol előtte. Az utolsó kalifa fogolyként Isztambulba kerül, az iszlám világ vezetése az Oszmánházi szultánokra száll.

A váratlanul meghalt Szelim helyébe fia, *I. Szulejmán* lép (1520-1566), akit a törökök „Törvényalkotónak", az európaiak „Nagynak” tisztelnek. 1521-ben Nándorfehérvár bevételével végzetes csapást mér Magyarországra: legfőbb erősségének bukása az egész déli védelmi vonalat magával rántja. A következő évben Szulejmán elfoglalja a johanniták erőd-szigetét, Rodoszt. Nem kétséges, hogy a Hódító halála óta elcsendesedett európai hadszíntér mindkét szakaszán, szárazföldön és tengeren, újabb nehéz háborúk várhatók. Európa ismét új helyzettel és egy minden addiginál agresszívebb oszmán birodalommal áll szemben.

A Közel-Kelet meghódítása, amit Szulejmán teljesít be azzal, hogy leigázza Mezopotámiát Bagdaddal (1534), megszállja a Vörös-tenger teljes partvidékét (Jemen és Áden bekebelezése, 1538) és ellenőrzése alá vonja a Perzsa-öblöt (Baszra elfoglalása, 1546), hatalmas új erőforrásokat, gabonatermő vidékeket, nagy múltú ipari és kereskedő központokat állít az oszmán expanzió szolgálatába. Vámhelyeiket már csak azok a hajók kerülhetik el, amelyek Afrika körülhajózásával futnak ki az Indiai-óceánra.

Európában északabbra tolódott a szárazföldi front. Nincsenek már balkáni államok, s ha Nándorfehérvár bevétele után még kétséges, Mohács (1526) után nyilvánvaló, hogy Magyarország védelme is összeomlott; 1566-ra az ország középső része török tartománnyá válik. Nemrég még biztonságban élő, mögöttes országok ismerkednek a török háborúval. Stájerországba ugyan már korábban eljutnak török portyázó csapatok, az osztrák tartományokat Bécs 1529-es ostroma és Szulejmán 1532-es hadjárata idején éri el a frontvonal. Az 1492-es nyitánnyal megkezdődtek a török-lengyel összecsapások. Az egyelőre ritka, deklarált háborúk közötti szüneteket az oszmánok előretolt szövetségesei, a krími tatárok pusztító

portyái töltik ki. S ami az előző században csak felsejlett, most bizonyossá lesz: az egész Földközi-tenger hadszíntérré válik.

Bár az oszmán-törökök már terjeszkedésük első szakaszában tengernek ütköztek, és országuk parti szakaszai később folyvást növekedtek, hosszú időn át csak a tengerszorosok biztos birtoklására fordítottak gondot, folytonos szárazföldi háborúik miatt többre nem is telt erejükből. Miközben azonban uralmuk alá hajtották a görög félszigetet, Velencével találták szemben magukat, s azzal a feladattal, hogy megszerezzék tőle Morea part menti erődítéseit és az égei-tengeri szigeteket, amelyek a Mediterráneum keleti felének hajóútjait ellenőrizték, s immár az oszmán birodalom szemben fekvő tartományai közötti közlekedést akadályozták. A Hódító Mehmed idején megindult tengeri háborúkat, vitathatatlan sikereik ellenére is, még megismételt és meghiúsult támadásokkal tarkított erőpróbálgatás jellemezte. A századforduló velencei-török háborúja érlelte meg a fordulatot és tette az oszmán birodalmat tengeren is nagyhatalommá. II. Bajezid a Földközitenger akkori leghíresebb kalózvezérével szövetkezve, immár módszeres ostromokkal, elragadta Velence több moreai birtokát, köztük 1499-ben a Korinthoszi-öblöt őrző Lepantót. Kréta, Ciprus és néhány jelentéktelenebb sziget kivételével az égei-tengeri szigetvilágot azután Szulejmán flottája hódította meg.

Mindezek a tengeri hadműveletek több 24 éves vagy évtizedes késéssel követték a szárazföldieket, egy-egy tengerszakasz megszerzésére azután került sor, hogy befejeződött a környező szárazföld megszállása. Egyiptom és a Közel-Kelet bekebelezésével a Földközitenger keleti fele török szárazföldi birtokok közé szorult. A Velencével folyó tengeri háborúkra szinte már a birodalom belső ügyeként, a szárazföldi hódítások szükségszerű következményeként került sor.

Közel sem tekinthetők viszont török „belügynek”, sokkal inkább a nagy nyugat-európai hatalmi versengés részének azok a hadműveletek, amelyek a továbbiakban a Földközi-tenger nyugati medencéjében folytak. 1533-ban Szulejmán szövetségre lépett Hajreddin Barbarossza kalózvezérrel, aki akkor már Algír ura volt. Első ízben fordult elő, hogy a szultán szövetsége mindkét fél számára előnyökkel járt. Hajreddin feladott függetlensége ellenében biztonságot nyert, egy nagyhatalom anyagi és politikai támogatását abban a harcban, amelyet Észak-Afrika birtoklásáért folytatott a spanyolokkal. Szulejmán végre tapasztalt vezért állíthatott flottája élére, és ölébe hullott Algír, majd a szövetkezés első eredménye, Tunisz. Az

oszmán-törökök Észak-Afrika közel teljes parti hosszában álltak szemben nagy európai ellenfelükkel, a Habsburgokkal.

Ezt a területben és erőben riasztóan megnövekedett, expanziója zenitjére érkező oszmán birodalmat egy olyan Nyugat-Európának kellett volna megállítania, amelyik a modern államok és államrendszer megszületésének hosszú, közel két évszázados vajúdási korszakát élte. A feudalizmusból örökölt dinasztikus és területszerző háborúkhoz a reformáció és ellenreformáció jegyében vívott vallásháborúk járultak, mellettük megindult a gyorsan kapitalizálódó államok önállósodási harca, később pedig egy összeurópai háború a világméretűvé táguló kereskedelemben való részesedésért. Az érdekeknek és ellentéteknek ez a bonyolult és mindegyre változó rendszere bőven ellátta Nyugat-Európát belső gondokkal. Az oszmán-törökök kihívásaira csak azok az államok válaszoltak, amelyeknek érdekei közvetlen veszélybe kerültek.

A XVI. század elején Európa legkiélezettebb ellentéte I. Ferenc Franciaországa és az V. Károly vezette Habsburg birodalom között feszült, tétje a kontinens feletti hatalmi elsőség volt. Amikor Szulejmán trónra lépett, a kontinens két leghatalmasabb uralkodója Itália birtokáért hadakozott. A francia király vesztett, szorultsága hamarosan ráébresztette: az oszmán birodalom, amely szárazon és vízen már közvetlenül a Habsburgok hátában áll, Franciaország természetes szövetségese.

Az ellenfél azonossága évszázadokra tartósította a két állam szövetkezését.

A Habsburgok mindkét európai hadszíntéren közvetlen összecsapásra kényszerültek az oszmánokkal. A Földközi-tenger nyugati medencéjében V. Károly császár flottája viaskodott Hajreddinnel. Harcuk Észak-Afrika parti erődítéseiért, Algírért, Tuniszért, Oránért, Bizertáért, Tripoliszért folyt. Ám a török hajóhad rettegésben tartotta Dél-ltália, Szicília és Korzika part menti településeit is; 1543-ban a francia király szövetségében az akkor császári kézen lévő Nizzát is kifosztotta.

A szárazföldi frontszakaszon a császár öccse, Ferdinánd hadakozott Szulejmánnal. A két óriás-birodalom, a Habsburgoké és az oszmánoké, Magyarország területén csapott össze, s mivel egyik sem tudott végérvényesen a másik fölé kerekedni, mindkettő itt építette ki belső területeinek külső védelmi vonalát. Felosztották egymás között az országot, és két évszázadra mindennapos eseménnyé tették benne a háborút.

A XVI. századi Európából a Habsburgokat érte a legélesebb kihívás, válaszukat azonban elsősorban nem ennek ereje, hanem birodalmuk

helyzete és a kontinens hatalmi viszonyai határozták meg. V. Károly, aki Spanyolországot egy évszázadra Európa vezető hatalmává tette, az Ibériai-félszigetről nézte a világot, s innen birodalma lázongó protestáns fejedelmei, Franciaország és Itália zár

ták a szemhatárt. Bármilyen brutálisan követelt is részt magának Európából a keletről felnyomult új nagyhatalom, Spanyolországból nézve még mindig távolinak tűnt; V. Károly tisztességgel megvívta vele háborúját a tengeren, de beletörődött, hogy az oszmánokat nem tudja kiszorítani Észak-Afrikából, s csupán arra törekedett, hogy megállítsa tengeri hatalmuk növekedését és távol tartsa őket Európa délnyugati partjaitól. Az osztrák tartományok, Csehország és Magyarország ura, Ferdinánd, nemcsak az oszmánokkal kényszerült harcra, hanem a pénztelenséggel is. Bécsből ugyan közvetlen közelről érződött a veszély nagysága, hatékony ellenlépéshez azonban Ferdinánd országaiból nem folyt be elegendő jövedelem. Bátyja keveset áldozott a keleti frontra, még a német birodalom segélyei javítottak valamit a súlyos pénzügyi helyzeten, de megoldani ezek sem tudták. Ferdinánd így csak annyit tehetett, hogy örökségi jogára hivatkozva megszerezte magának Magyarország nyugati és északi sávját, itt egy új, védelemre alkalmas várrendszert épített ki, s a magyar végvári katonaság kardja és vére segítségével védte a csonka magyar királyságot és rajta keresztül az osztrák tartományokat. A magyarországi védelmi rendszer végül is megállította a törökök amúgy is lassuló előnyomulását.

Mert közben az oszmán birodalom újabb fordulathoz érkezett, bár ezt akkor még senki sem láthatta. Kifelé katonai erejének és politikai hatalmának teljét mutatta, belül gazdasági konszolidáltság, igazgatási pontosság, törvényes rend, a tudomány és kultúra virágzása jellemezték. De már a következő évszázadból visszatekintve is nyilvánvaló volt, hogy az a csúcs, amelyre Nagy Szulejmán korában feljutott, mint a feldobott kő pályájának legmagasabb foka, egyben a hanyatlás kiindulópontja is lett.

Az első figyelmeztető jelzések éppen a birodalmat éltető hódításban sejtették a fordulatot. A magyar és a perzsa hadszíntérre iszonyatos távolságokba kellett hadat vezetni, a harcra alkalmas hónapokat felemésztette a sereg felvonulása. Bécs 1529-es ostromakor a fel- és visszavonulás 201 napig tartott, a város alatt a török seregnek mindössze 19 napja maradt. Elmúlt a villámgyors hadmozdulatok és a nagy inváziós hadjáratok kora, helyette az a korszak köszöntött be, amikor minden újabb lépés aránytalanul nagy erőráfordítást követelt és aránytalanul kis

hasznot hozott. A terjeszkedés megtorpanásában szerepet játszott az is, hogy a támadók Magyarországon és Perzsiában számottevő ellenállással találkoztak.

Azok a határok, amelyek Nagy Szulejmán halálakor a birodalmat keretezték, nem változtak sokat az elkövetkező százötven év alatt. Mindegyre fellángoló perzsa háborúikban az oszmánok az elfoglalt terület megtartásáért hadakoztak, s az a néhány újabb vár is, amelynek elvesztése a zsugorodó magyar királyságnak oly érzékeny veszteséget okozott, az oszmán birodalom nagyságához képest csak apró toldozgatásnak számított.

A szárazföldi hódítások lelassultával nagyjából egyidőben, éppen akkor, amikor a törököket karnyújtás választotta el a földközitengeri hegemóniától, megtorpant tengeri 30 terjeszkedésük is. Mint teljesíthetetlent, Szulejmán már az 1550-es években kénytelen volt feladni azt a tervét, hogy a portugálok ellenében megveti lábát Indiában. Hamarosan a Földközi-tengeren is kimerültek a török flotta lehetőségei. Miután az Adriától kiindulva, keletre, délre, majd a Nílus torkolatától nyugatra fordulva egészen Oránon túlig a törököké lett az egész tengerpart, nem volt hová tovább lépniük. A hajóhadnak állandó feladatot adott egy-egy elveszett parti erőd vagy éppen állam visszaszerzése (pl. Tuniszé 1574-ben), ezek a hadműveletek azonban továbbra is Észak-Afrikára korlátozódtak; Nyugat-Európa déli országainak partvidékén legfeljebb rabolni lehetett, hódítani nem. Máltát kétszeri ostrommal sem sikerült bevenni, 1571-ben pedig ugyanannál a Lepantónál, ahol az oszmánok első komoly tengeri győzelmeik egyikét aratták, az egyesült spanyol, velencei és pápai hajóhad szétverte a török flottát.

A kortársakban csak a századfordulón, általánosabban pedig a következő évszázadban tudatosult, hogy az oszmán birodalom is sebezhető. Európa ellentámadására azonban még egy bő évszázadig várni kellett.

Amióta az oszmán terjeszkedés Nyugat-Európa számára is közvetlen veszéllyé vált, átgondolt és légből kapott, reálisabb és fantasztikus tervek tömege született arról, hogyan lehetne megtörni a törökök hatalmát. A XVI-XVII. században a politizáló európai társadalom minden rétege elmondta véleményét a törökellenes harcról: pápák, uralkodók, hadvezérek, papok, diplomaták, tudósok és török-földi utazók. A XVI. századi tervek jó része még elméleti síkon mozgott, kevés konkrét javaslattal; gondolatmenetüket a vallásos megközelítés és a keresztény világ összefogásának sürgetése határozta meg.

A következő század terveit kevesebb vallásos érv és több konkrét elemzés és ajánlás jellemezte. A támadó háborúra vonatkozó elképzelések mind a kor hatalmi változásait és ellentmondásait, mind a nagypolitika vonakodását magukon viselték. Szerzőik hol európai összefogással, hol egyidejűleg indított nemzeti háborúkkal kívánták elérni az oszmánok visszaszorítását; a harc vezetését ki a Habsburgoktól, ki meg a francia királytól követelte.

A józanabb és a realitásoktól messze elrugaszkodó elképzelések közös jellemzője volt, hogy születésük két évszázadában Európa hatalmi és politikai viszonyai valamennyit az illúziók világába utasították. A nagypolitika szintjén az oszmán birodalomnak ekkor már más bánásmód járt, mint korábban. A kereszténység pogány ellenségéből európai nagyhatalommá lépett elő; minél nagyobb erőt mutatott, annál elfogadottabb lett. Észszerűbbnek bizonyult megtalálni vele az együttélés módjait: tisztes diplomáciai kapcsolatokat építeni, meghosszabbítani a nehezen megkötött békéket, szerződésekkel szavatoltatni a kelet-nyugati kereskedelem hasznát, az európai árucikkek piacaként és olcsó nyersanyagok kiapadhatatlan forrásaként kihasználni ezt az óriás területű államot. A hódítás parancsoló szüksége miatt az oszmán birodalom a XVII. században is fegyverben állt és mindegyre támadt, lankadó erővel és gyérülő sikerekkel hadakozott szárazon és vízen: Európának ez is több volt, mint amennyi török háborút igényelt saját belső háborúi mellé.

Mert az újkori Európa megszületését végigkísérő konfliktusok a XVII. században sem csitultak el. A dinasztikus és modern háborúk minden jegyét magán viselő nagy összeütközés, a harmincéves háború (1618-1648), hosszú időre lekötötte a kontinens minden erejét. Lezárulta után minden addiginál erősebben tört fel a törökellenes támadó háború igénye. A hatalmukban megtépázott Habsburgok azonban akár hátrányos békekötés árán is nyugalomra törekedtek, s bár egyre több francia önkéntes harcolt a törökök ellen, XIV. Lajos pedig támogatta a török elleni háborút követelő Rajnai Szövetséget, Franciaország még nem adta fel a török szövetség hasznosnak bizonyult gyakorlatát. Kirívóan éles provokáció kellett ahhoz, hogy az európai országok végre ellentámadásra szánják el magukat.

Ez következett be 1683-ban, amikor a törökök másodszor kísérelték meg Bécs bevételét. Jobb esélyekkel indultak, mint a XVII. században általában. 1656 és 1676 között a két Köprülü nagyvezír, Mehmed és Ahmed, úrrá lett a századközepi anarchián, megerősítette a birodalomvezetést, és hosszú idő

óta újra győzelmekkel zárta háborúit: jó két évtizedes ostrom után, 1669-ben elragadták Velencétől Krétát, s előnyös békével zárták az 1663-64-es magyarországi háborút. Utóduk, Kara Musztafa nagyvezír, az ő restaurációjuk eredményeire építve, gondos előkészületek után indult Bécs ellen.

A császárváros ostromát és felmentését XI. Ince pápa, I. Lipót császár, Sobieski János lengyel király és Velence szövetkezése követte, Szent Ligájukhoz hamarosan Oroszország is csatlakozott. A pápa szervező munkával és komoly pénzsegélyekkel támogatta a háborút, a birodalmi sereg Magyarországon, a lengyelek Moldva felől, Velence Moreában támadott, Oroszország a krími tatárokat kötötte le. Franciaország jó ideig semleges maradt, nem akadályozta a szövetségesek hadműveleteit. Másfél évtizedes harc eredményeképpen Morea közel két évtizedre, Magyarország végleg felszabadult a török uralom alól.

Az oszmán birodalom elszenvedte első nagy területveszteségét. A felemelkedés és a stagnálás évszázadai után történetének újabb korszaka vette kezdetét, a hanyatlásé. Fogyó energiával vívta tovább háborúit, kifelé leginkább Oroszországgal, belül felbomló társadalma szertehúzó erőivel. Létét egyre kevésbé köszönhette saját magának, sokkal inkább az európai nagyhatalmak egymást vigyázó, egyensúlyozó politikájának.

A SZULTÁNI SZERÁJ

Az oszmán-törökök hódításainak egyik látványos következménye az volt, hogy a szultáni udvar, s vele az államvezetés, időnként új székhelyre költözött. A törzsi szálláshely, a fűzfaligetek közé bújt Szöjüt után az ősi Bursza lett az első, igazi uralkodói székhely. A következő állomás, Edirne, két szultáni szerájával, monumentális vallási épületeivel és kaszárnyáival már egy birodalommá növekvő állam központja. Amikorra pedig az oszmán állam világhatalommá válik, a bizánci császárok székvárosában megtalálja végleges, méltó fővárosát.

Bursza gazdasági és Edirne hadászati fontossága, emellett a törökök tisztelete a tradíciók, s fejlett érzéke a földi élvezetek iránt a régi fővárosokat sem hagyta lehanyatlani. Bursza a távolsági kereskedelem legélénkebb kisázsiai központjává fejlődött, a törökök szemében elsősorban mégis dicsőségük bölcsője és őseik nyugvóhelye maradt. Az udvar elköltözése után még egy évszázadig ide, a dinasztiaalapító Oszmán közelébe tértek meg haláluk után szultánok és családtagjaik. Edirne továbbra is az európai hadjáratok kiindulópontja, de békeévekben is a szultánok kedvelt tartózkodási helye. Miközben Trákia vadban gazdag erdeiben vadászszenvedélyüknek hódoltak, folyamatosan bővített-szépített edirnei palotájuk, a fővárosihoz hasonló udvartartásuk itt is életük megszokott kereteit biztosította számukra.

A szultáni udvar első isztambuli palotája, a Régi Szeráj, bizánci kolostor romjain, a város közepén épült fel. Szultánok nem sokáig lakták - később az elhunyt uralkodók háreme vonult ide vissza -, mert átköltöztek az 1478-ra elkészült Új Szerájba.

A palotaegyüttes, amelyet egyik tengerparti kapujának neve után *Topkapi Szerájnak* kereszteltek el, a város legszebb kilátású dombját foglalja el, azt, amelyik a Márvány-tenger, a Boszporusz és az Aranyszarv-öböl találkozása fölé emelkedik, szemben az ázsiai oldalon fekvő Üszküdárral. Mai múzeumi mivoltában kötelező látnivalókra: kapcsolatukat vesztett udvarokra, kapukra, épületekre és kiállítási tárgyakra bomlik, alig árul el valamit hajdani funkcióiról. Ezerféle emléket kínál látnivalóul, a szultáni udvar életének megannyi fontos kellékét, csak éppen maga az élet és a hangulat veszett ki belőle.

A szeráj, amelyet 1839-ig laktak, szultánok és családjaik otthona volt, mellette egy világ-birodalom igazgatási központja. Viszonylag kis területén, a benne élő és dolgozó több ezer ember mindennapjaiban sűrítve jelen volt az egész birodalom.

A palotaegyüttes középső udvarának bal oldalán áll egy 1525-ben emelt kupolás épület, a szultáni tanács, a *díván* ülésterme.

A XVI. században hetente négy délelőtt ülésezett itt a *díván*, s döntött előbb a birodalom külkapcsolatait érintő kérdésekben, azután belső ügyeiben. Panaszokat és kéréseket hallgatott meg, s mint legfőbb bírói fórumnak, kötelessége volt minden tudomására jutott törvénytelenséget és sérelmet orvosolni. Döntéseiben igazgatási szakértők kis csapata és az épülethez csatlakozó irattárban tárolt központi nyilvántartások segítették; rendkívüli pontossággal vezetett bejegyzéseikben a legapróbb ügyeknek is gyorsan utána lehetett nézni.

Létrehozójának, Orhán szultánnak az idején a *díván* legfeljebb négy tagból állt, Nagy Szulejmán korában a szultánon kívül tizenegyből. Legrangosabbjuk a szultán utáni első ember: a *nagyvezír,* őt még három *vezír* követte. Az államkincstárt, a birtok- és pénzügyeket két *defterdár* kezelte, a jogi életért a bírák rendjének főnökei: a két *kádiaszker,* a külügyekért és az iratkiállításért a kancellária vezetője: a *nisándzsi* felelt. Tanácskozási joggal vett részt az üléseken a Balkán kormányzója: a *ruméliai beglerbég,* és a flottaparancsnok: a *kapudán pasa.*

A *díván*-tagok megszaporodása az elterebélyesedő bürokrácia egyik mutatója. Annak a váltásnak a következménye, amelynek során a XV. század második felében kicserélődött az elit és kiépült a centralizált államigazgatás. A Topkapi Szerájba már az új elit költözött be és intézte jó bürokraták pontosságával a birodalom nagy és kis ügyeit. A XVI. század központi kormányzata szakágazatok egymást támogató, gondosan összeillesztett rendszerévé vált, amely túlzásba vitt centralizmussal vonta a legkisebb ügyeket is a *díván* vagy egyes tagjai hatáskörébe, alig hagyva érdemi tennivalót az önállótlanságra kárhoztatott tartományi kormányzóknak.

A *díván*t, amely az államvezetés világi szféráját képviselte, az uralkodó és a nagyvezír kettőse irányította. Ez a szultánok esetében nagyjából a XVI. század közepéig aktív részvételt jelentett, még akkor is, ha rövidebb-hosszabb időszakokon át nem vettek részt személyesen a tanács ülésein. Ilyenkor is beszámoltattak és ellenőriztek, állandó országjárásnak is beillő

hadjárataik során folyamatosan tájékozódtak a tartományok helyzetéről. A díványülések tényleges vezetését már Hódító Mehmed korában átvették a nagyvezírek, a szultánok teljhatalmú helyettesei a hadvezetésben és a polgári igazgatásban. Amíg az uralkodók odafigyeltek az államügyekre, helyetteseik hatalma nem csorbította az övékét: a nagyvezírek rendszeresen tájékoztatták őket az ügyekről és fontosabb döntéseikhez a szultán szentesítését kérték.

Az államvezetésnek ez az erősen centralizált és a korabeli európai mércével mérve kiválóan működő rendszere tökéletes volt, s éppen ezért bukásra ítélt. Másodszori, XVII. századi változása inkább bomlás volt, mint átalakulás.

Az uralkodói hatalom szilárdságát a XIV. századtól véres öröklési rend biztosította. Logikája szerint a trón csak akkor szilárd, ha kijelölt várományosán kívül nincs senki, aki siker reményében pályázhat rá. Az uralom biztonságát csecsemő, gyermek és felserdült szultánfiak kiirtása biztosította. 1603-ban azonban egy tizennégy éves gyermek került trónra, akinek még nem voltak utódai. Öccsét ezért nem ölték meg, hanem bezárták a szerájba. Az eset precedenst teremtett, az uralkodói szerep lassú átalakulása, a hatalmi hierarchia átrendeződése pedig olyan helyzetet, amelyben a precedens gyakorlattá vált. A szultáni hercegeket ezután szeráj-fogságra ítélve többnyire élni hagyták. A trón nem a kiszemelt fiúra szállt, aki valamelyik tartomány kormányzójaként készült az uralkodásra, hanem a háremben unatkozó várományosok legidősebbikére.

A változás komoly veszéllyel járt. A szultánok ekkorra egy világbirodalom óriás építményének mérhetetlen magasságú csúcsára kerültek, és csak személyes törekvésük és tehetségük segítségével tarthattak kapcsolatot az építmény alsóbb szintjeivel. Nagy Szulejmán hárem-nevelte utódai viszont mind a harcoktól, mind az államvezetéstől visszavonultak.

A szultánokat csak időnként helyettesítették erőskezű nagyvezírek, a feszes rendet marakodások és intrikák zűrzavara váltotta fel.

A túlzott központosítás megbosszulta magát: amikor az erre épített rendszer a csúcson megroppant, csak bomlani tudott, újjáalakulni nem, mert önmagukban önállótlan részelemei nem voltak alkalmasak a központ funkcióinak átvételére.

Ennek a második, előnytelen változásnak a során olyan erők szereztek egyre nagyobb hatalmat, amelyek korábban alig gyakoroltak befolyást az államvezetésre.

A vallási-jogi hierarchia élén már Nagy Szulejmán korában végbement a vezetésváltás. A *sejhüliszlám,* a vallási élet feje, rangban a két *kádiaszker* elé került, s vele együtt a változtatásra már amúgy is erőtlen államvezetésre rátelepedett az iszlám konzervativizmusa. A lankadó hadisikerektől, majd sorozatos kudarcoktól feldühödött katonaság is egyre többször zavarta fel a szeráj életét. Lázadásai ugyan még többnyire a palota falain kívül tomboltak, de vezetői már nemcsak hódolni és zsoldjukat átvenni jelentek 40 meg a kapukon belül, hanem követelni és főembereket, sőt szultánt gyilkolni is. Az állam vezetőinek ez a brutális szelekciója a XVII. század megszokott jelenségévé vált. Végül a hatalmi harcok porondján csatasorba lépett egy szerájon belüli, megtörhetetlen erő is: a hárem.

A kupolás díván-ház hátsó fala mögött már a hárem legdélibb udvara kezdődött, az államügyeket és az életre menő hatalmi párbajokat csak néhány köbméter egymásra rakott kő választotta el a csacska asszonyi mulatságoktól és unalom-szülte, féltékeny civódásoktól. A háremet - deszkából összetákolva vagy faragott kövekből emelve - mindig fal vette körül, hogy elzárja a török otthonok legbensőségesebb részét, a nők és gyermekek lakóterét, amely tiltott terület volt mindenki előtt, aki nem tartozott a szűken vett családhoz. A tilalom és a fal elsősorban a hárem lakóit védte a külső világtól, de fordított irányban is funkcionált: a benti életet sem engedte hatni a falon kívülire.

A központi hatalom ereje és aktivitása az oszmán birodalom felemelkedésének századaiban teljessé tudta tenni a szultáni háremek elzártságát, és eleve kizárta annak lehetőségét, hogy az asszonyok beleszólhassanak a nagypolitikába. Amíg Kisázsiában és a Balkánon még léteztek önálló államok, haladékot remélő, veszélyeztetett fejedelmek lányai lettek a szultánok rangban első feleségei. E diplomáciai házasságokban a feleségeknek az a feladat jutott, hogy személyükben részei legyenek az államközi kapcsolatoknak, új uruknak és birodalmának pedig örökösöket szüljenek és neveljenek fel. Szultán-apák és szultán-anyák nemigen avatkoztak egymás dolgaiba; a birodalom első századaiból a szultán-feleségekről nevükön és származásukon kívül alig jegyzett fel valamit a história. A rangbéli hitvesek mellett ágyasok és rabnők végleg nem jutottak szóhoz.

A XVI. századra a hajdan önálló országok sorra beépültek a birodalomba, magasabb származású arák híján vásárolt és ajándékba kapott, válogatott

szépségű rablányokkal telt meg a hárem. Nagy Szulejmán korában is többszáz volt belőlük, a XVII. század második felében a francia követ négyezerre becsülte számukat. Bekerülésük után a fiatal lányokat idősebb társnőik megtanították a nyelvre, a 42 szokásokra és a viselkedésre, elsajátíttatták velük a zenélés és a tánc, a szabás-varrás és a hímzés tudományát.

A rabnők nagyobb része szolgáló maradt és a hárem mindennapi munkáit végezte. De a díszül tartott nők közül is csak kevesen tették meg illatosan és felcicomázva a szultáni hálószobáig vezető utat. Legtöbbjük sorstól kiválasztott urát még akkor sem láthatta, ha az valamelyik gyengélkedő feleségének vagy gyermekének meglátogatásával megtisztelte a háremet. A nagyúr ilyenkor ezüstszegekkel kivert cipőt viselt, s a szögek közeledő pengése finoman fogalmazott parancs volt a szétrebbenésre: a szultán kifejezett óhaja nélkül tiszteletlenségnek számított az útjába kerülni. Hogy életük tartalmat nyerjen, az asszonyok fontosnak kinevezett álfeladatok rendszerét kreálták maguknak: a szerencsésebbek a szultánok fehérneműit vagy a feleségek ruháit és ékszereit gondozták, a többiek egymást fésülték, szépítették, szórakoztatták.

Az életfogytig tartó egyhangúságból két út adódhatott ha nem is a menekülésre, de legalább a háreméleten belüli felemelkedésre. Az elsőt a szultán vonzalma nyitotta meg. Ha a rabnő örököst szült, törvényes feleséggé lépett elő, jövedelmet, kincset érő ruhákat, ékszereket és szolgálókat kapott, s anyasága jeléül kis aranykoronát. Az asszonyok egy részét, elsősorban az elhunyt uralkodók elárvult rabnőit, időnként a szerájon kívülre kiházasították vagy egyszerűen felszabadították és szélnek eresztették; ez volt a felemelkedés másik útja, mert bár a szerencsés rabnő fejedelmi háremet cserélt fel alacsonyabb rangúra, az utóbbiba már jogilag szabad, tisztelettel övezett feleségként vonult be.

Azoknak napjait, akik a távozás mindkét lehetőségétől elestek, olyan ünnepek színesítették, amelyekből a hárem is részesedett. Mindenekelőtt a szultáni hercegnők esküvői, amelyeknek legalább előkészületei itt folytak.

Ha a szultán-apa még élt, nem volt túlságosan sok lánya és szerette őket, több napos, néha több hetes fényes lakodalmakat rendezett nekik. Kevésbé zajos esküvőkből több jutott. A szultáni család általában jól el volt látva hercegnőkkel: amikor pl. III. Murád szultán 1595-ben meghalt, huszonhat hajadon lánya maradt a háremben, a hirtelen osztásban még középrangú katonáknak is jutott belőlük. Gyakoriak voltak az esküvők azért is, mert

bukott főemberektől a megtiszteltetésül adott díszkaftánokkal együtt a hercegnőfeleségeket is visszavették és újra eladományozták: a XVII. század második felében csak a budai pasák közül négyen voltak kénytelenek hálásak lenni azért, hogy természetes vagy erőszakos haláluk előtt asszonyuknak mondhatták Átikét, IV. Mehmed szultán testvérhúgát.

A hercegnői esküvők már a szorosan vett szultáni család életének részét jelentették. Méghozzá derűsebb oldalát, mert a másik, sötétebb felében érdektelen hercegnők egyéni sorsánál komolyabb tétek forogtak kockán. Feleségek és anyaszultánnők között folyt a harc az uralkodó fölötti befolyásért, fiaik elsőbbségéért és kegyenceik karrierjéért. Az öröklési rend ugyan szelídebbé vált, de a különböző feleségektől született szultánfiak élete az anyák rivalizálása és az uralkodó szultánok féltékenysége miatt most is állandó veszélyben forgott. A hárem északkeleti sarkában ún. kalitkákban tartottak fogva és fojtottak meg jó néhány herceget.

A XVII. századi szultánok, akik számára gyerekkoruk életterét a hárem adta, s nyilván sokat felfogtak abból, hogyan harcolt értük anyjuk, trónra jutásuk után sem tudtak menekülni a hárem befolyása alól. Beköszöntött az a korszak, amelyet a törökök az „asszonyok szultánságának” neveznek. A rivalizáló feleségeket folytonos adományokkal még le lehetett szerelni, a politizálásra kapott anyaszultánnők, törökül a *válide szultánok*, a hárem rangban első asszonyai azonban rendszeresen beavatkoztak az államügyekbe. Ugyanezt tette a hárem másik hatalmassága, az őrzéssel megbízott fekete eunuchok főnöke. A *kizlar agaszi* (a „lányok agája”), másik nevén a Boldogság Házának agája, a hárem elburjánzásával együtt növelte hatalmát, amit csak erősített az, hogy több száz vallási alapítvány felügyelőjeként komoly bevételek fölött rendelkezett, amelyekből szükség esetén ki tudta segíteni megszorult uralkodóját. A XVII. században a nagyvezír és a *lám* után ő lett a szeráj harmadik legbefolyásosabb embere. Az anyaszultánnő és a *kizlar agaszi* jóindulata nélkül nehéz volt komolyabb hivatalban megmelegedni.

Az államvezetés és a hárem kettőse adta a szultáni szeráj életének tartalmát. Ellátását, védelmét és rangjához illő pompáját mesteremberek hada, középrangú tisztségviselők, bizalmi méltóságok és a palota számára létrehozott fegyveres alakulatok biztosították.

Kint a városban néhány nagyüzem kizárólag a hadsereg és a palota szükségleteire termelt, de a szerájon belül is dolgozott egy csak ide tartozó,

kb. 6000 fős kiszolgáló személyzet. Legnépesebb testületük az istállókban teljesített szolgálatot, őket a konyhai alkalmazottak kisebb hadserege követte, és ezer körül mozgott az iparosok: szabók, szűcsök, csizmadiák, ötvösök, fegyverkovácsok száma.

A kétkezi dolgozók fölött, a szeráj és az egész társadalom hierarchiájában jókora lépcsőfokkal magasabban foglalt helyet az a gárda, amelyik a palota rendjére vigyázott, a kapuknál teljesített szolgálatot, kísérte a díván elé járuló kérelmezőket, a vendégeket és a külföldi követeket, üzeneteket hordott, őrizte és parancsra kivégezte az államvezetés bukott nagyságait. Nem nevezhetjük őket sem katonáknak, sem őröknek, sem rendészeknek, sem hivatalnokoknak; szerteágazó feladatkörük mindezek funkcióiból volt összegyúrva, és tipikus szeráj-alkalmazottakká avatta őket.

A *kapidzsik,* azaz kapuőrök száma a XVI-XVII. században 2000 körül mozgott. Szolgálatuk mindenekelőtt a szerájnak ahhoz a két kapujához kötötte őket, amelyeken át az első és a második udvarba lehetett bejutni. A második átjáróban nemcsak a kaput őrizték, hanem egyik toronycellájában a sorsukra váró letartóztatottakat is, egy másik helyiségben pedig az audienciára váró követeket vigyázták, bevonulásukkor kísérték őket, és cipelték utánuk a szultánnak szánt ajándékaikat. Dívánülések idején ők vezették elő a kérelmezőket, s ügyeltek, nehogy fegyveresen járuljanak a tanács elé.

Népes, kb. 3000 főből álló testületet alkottak a *bosztándzsik.* Nevük kertészt jelent, a

palotakertek és a parti sétálóhelyek gondozásán túl azonban ők eveztek a tengerszorosokat járó szultáni gályákon, ha az uralkodó kihajózott, kint a városban pedig őrizték a szultáni tulajdonokat, ügyeltek a tengerparti parkok és mulatóhelyek rendjére, különösen a szórakozások erkölcseire.

Nemcsak a szeráj és a város, hanem az egész birodalom igazgatásában is fontos szerep jutott a csausok testületének. Számuk a birodalom növekedésével és a feladatok megszaporodásával együtt nőtt, a XV. századi 200-ról a XVII. század végére közel 1000-re. Szerájon belüli szolgálatuk a dívánülésekhez kötötte őket. A tanácsterem mellett várakoztak, hogy a tanácskozók utasításait azonnal teljesítsék, vagy elővezessék a peres feleket. A díván rendeleteit ők vitték el a tartományokba, őket küldték ki ellenőrzésekre, meg a halálra ítélt tartományi főtisztviselők kivégzésére. A

magasabb rangú csausok közül kerültek ki a szultánság külországi követei is.

E három testület legfőbb elöljárói a magas udvari méltóságok közé számítottak. A kapuőrök és a csausok főnökei, a *kapidzsilar kethüdászi* és a *csausbasi* azonos területeken szereztek befolyást. Mint a szultáni tanács munkáját kiszolgáló szervezet vezetői, a rendelkezések közvetítői és esetenként végrehajtói, a dívánban való közvetlen részvétel nélkül is befolyást szereztek az államügyekre. Az a szerep pedig, amelyet a főemberek cserélgetésének kevéssé kíméletes rendszerében játszottak, különleges helyet biztosított nekik a központi rendeletek végrehajtó apparátusában. A *bosztándzsi basi,* a kertészek főnöke, az isztambuli rendőri szervezet egyik legrangosabb elöljárója, helyszíni büntetési és végrehajtási joggal rendelkezett, s ezzel a fővárosi büntető apparátus legönállóbb hatalmasságai közé számított.

Ez a három elöljáró a szultán személye körüli szolgálatokból is részesedett: ha az uralkodó kilovagolt, közvetlen kíséretében haladhattak, a *bosztándzsi basi* pedig a kormányrudat tartotta, amikor a szultán hajóba szállt. A szeráj többi, kiszolgáló alakulatának főnökei is részesedtek hasonló megtisztelő, bizalmi feladatokban, így a zászlók legfőbb őre, azután az istállószemélyzet, a vadászok, solymászok és az asztalnokok elöljárói. Teendőiknek azonban, amelyeket a szultán körül teljesítettek, nem volt valóságos tartalma; ezek csupán hivataluk méltóságnövelő járulékai és a szultán körül kialakult ceremóniarendszernek- pl. lóra szállása és kilovaglása megszabott formáinak - alkotórészei voltak.

Az uralkodó körüli tényleges szolgálatokat külön belső személyzet látta el, amelyik a harmadik és negyedik udvarban, a szultáni lakosztály épületeiben dolgozott. Közösségükre kettős feladat hárult. Az első a szultán ellátásából állt, és a felséges fehérneműk gondozásától az uralkodói magánkincstár kezeléséig terjedt. Mindez a tényleges szolgálattevők félezer embert meghaladó kisebb hadseregére hárult, s mintegy tucatnyi főméltóságnak, alattuk 20-30 másodvonalbeli előkelőségnek nyújtotta mindazt a kiváltságot és veszélyt, amit a szultán személyes szolgálata jelentett. A fehérneműk gondozóinak vezetője *(csamasirbasi)* még a mesterséget tanulókra is felügyelt, a főasztalnok *(kilerdzsibasi) a* szultán étkezéseiről gondoskodó szolgálattevőket vezette, a *szilahdár* az uralkodó legfőbb fegyverhordozója volt, a *csukadár* a ruhatárát gondozó gárda élén állt, a *rikábdár* a kengyelét tartotta, a *dülbendaga* a turbánjai

között tartott rendet. Ez utóbbi méltóságok élén állt a *hászodabasi,* aki a szultán egyik pecsétgyűrűjét is őrizte. Komoly befolyással rendelkezett a magánkincstár vezetője, a *hazinedárbasi.*

A belső udvarok másik feladata a nevelés volt. Azok a fiúk kerültek ide, akiket a Balkánról összegyűjtött keresztény gyermekek közül gondos válogatás után a legalkalmasabbaknak ítéltek az államvezetés majdani szolgálatára. Nevük *adzsemi oglan,* azaz idegen fiú, számuk a XVI. században 150 körül járt. Elméleti oktatásuk a belső udvar két termében folyt, néhány év után pedig valamelyik főméltóság alá rendelve megkezdődött párhuzamos, gyakorlati képzésük is. Nevelésük végén tudományokban jártas, a szeráj belső szolgálataiban gyakorlott és szigorú katonai kiképzésben részesült jelöltekként indulhattak az államvezetés csúcsainak meghódítására.

A belső udvaroknak a szultán személyes szolgálatára rendelt szervezetében kezdetben a fehér agáké, azaz fehér eunuchoké volt a vezető szerep, akik elöljárójuk, a *kapi agaszi* vezetésével a harmadik udvarba vezető Boldogság Kapuját és a mögötte folyó élet nyugalmát őrizték. A hárem erősödésével párhuzamosan azonban a fekete eunuchok főnökének, a már emlegetett *kizlar agaszinak* hatalma ellepte a belső udvarokat is.

A külső udvarokban szolgáló testületek, a *kapidzsi*k, csausok és bosztándzsik, meg a belső udvar főméltóságai őrökként és a szultáni díszkíséret tagjaiként katonai feladatokat is elláttak. Mellettük szolgáit még három olyan alakulat, amely kizárólag az uralkodó és családtagjai védelmét látta el.

Közülük a *müteferrikák* testülete számított legelőkelőbbnek: a szultán díszkíséretére rendelt testőrgárda, amelynek kb. 600 tagja jórészt állami hatalmasságok, vezírek, pasák, kormányzók fiai közül toborzódott, elvétve egy-egy szultánfi is közéjük került. A janicsárok közül válogatták ki a szolakoknak nevezett 60-70 főnyi testőrcsapatot, amelyik a szerájon kívül mindig a szultán mellett lovagolt.

Végül közel félezer főből állt a *baltadzsik*, baltások vagy alabárdosok testülete, amely a szultáni családtagok védelmét látta el. Egy részükre a hárem külső védelme hárult, ezeket aranyfonálból készített szemellenzőikről *zülüflü baltadzsiknak* hívták. Aranyos ellenzőjük azt szimbolizálta, hogy tilos bepillantaniuk azokba az épületekbe, amelyeket őriznek.

A szerájban szolgáló testületek és tisztségviselők száma mindegyre változott, az idők múltával legtöbbjüké növekedett, így nehéz megmondani, hány ember nyüzsgött, lótott-futott, vonult át tüntető méltósággal, hajbókolt, dolgozott, henyélt és intrikált ezen az egytized négyzetkilométert alig meghaladó területen. Biztosnak egyáltalán nem nevezhető számításokkal a szerájban a XVII. században alkalmazott emberek számát 15-20000-re becsülhetjük, ami akkoriban egy közepes nagyságú európai város lélekszámával ért fel. Nyilvánvaló, hogy ez a tengernyi ember nem lehetett együtt és egyszerre jelen; a konyhákban naponta „csak" 4-5000 embernek főztek. Az európai leírások csak a legkülső udvart jellemzik nyüzsgőnek, a középsőben bársonyos pázsitról, ciprusokról, szökőkutakról és sétáló gazellákról emlékeznek meg. A szultáni lakosztályok közé zárt belső udvarokat, a Boszporuszra néző díszkerteket és kioszkokat pedig tengerszagú csend ülte meg, az ide kerülő rabgyerekeket először hallgatni tanították meg.

A külső udvar zsongását és a belsők csendjét néhány ünnep váltotta át ugyanarra a kimérten örömteli és megkomponáltan vidám hangulatra. A külföldi követek fogadása ugyan nem sorolható az ünnepek közé, előírt ceremóniáival mégis azzá alakult, alkalommá, amelyen a birodalom nagyságát és a szultán végtelen hatalmát lehetett hirdetni. A követségek tagjainak tisztük gyakran kínlódást jelentett, időnként hónapokra elhúzódó, az oszmán diplomáciai nyelv kacskaringóiba fúló, meddő alkudozásokat, az udvari nép számára azonban ünnepélyes be- és kivonulásuk gyakori látványossággal szolgált.

A megszokott ceremóniák közé tartozott az, amikor péntekenként a szultán a város valamelyik nagy dzsámijába vonult istentiszteletre, főemberei és testőrei megszabott kíséretében. Ritkább látványosságot hoztak a szultánlányok esküvői menetei, azután a szultánfiak születése, amit a palota nagyjai azzal ünnepeltek, hogy díszes menetben egy ezüst szegekkel kivert bölcsőt vittek a Régi Szerájból a Topkapiba. Az egész város bevonásával különösen zajos ünnepségeket rendeztek a szultánfiak körülmetélése után.

Igazi nagy ünnepnek azonban csak néhány számított. Az új szultán trónra lépése, a *dzsülusz,* amely évszázadokon át hagyományos formákban zajlott le. Az uralkodó a második és harmadik udvart elválasztó kapu előtt ült fel topázokkal kirakott, aranylemezborítású trónszékére (néhány XVII. századi uralkodó ugyanezt Edirnében tette meg), és fogadta birodalma

nagyjainak hódolatát. Azután az Aranyszarv-öblön felhajózott a VII. századi arab szent harcos, Ebu Ejjub sírja fölé emelt mauzóleumig, ahol felövezték Mohamed próféta kardjával. A trónra lépés elengedhetetlen része volt az első pénteki isten-tisztelet, amelyen először foglalták imába az új uralkodó nevét. A hódolás és a kardfelövezés után néhány nappal rendezték meg a szultán-anya díszes menetét, amellyel a Régi Szerájból, végig janicsárok sorfala között, átkísérték őt a Topkapiba. A város és a palota népe eltelhetett a díszfelvonulások pompás látványával, s mindazok, akik állami fizetésből és zsoldból éltek, örvendezhettek a szultán trónra lépési pénzajándékának. Közben az előző uralkodó főemberei közül néhánynak csöndben vagy zajos örömrivalgások mellett feje hullott, néhányan összecsomagoltak, mert hivatalukat kénytelenek voltak új bizalmi embereknek átengedni.

A vallási ünnepek közül kettő emelkedett ki, a ramazán havi böjtöt lezáró ünnep, a *ramazan bajrami*, és az áldozati ünnep, a *kurban bajrami*, amikor szerte a birodalomban milliónyi báránynak metszették el a torkát. A kettő közül az elsőt ünnepelték nagyobb ceremóniával. A középső udvaron már a *bajramot* megelőző napon zenekar játszott, a szultán egyelőre még a belső udvarban fogadta bizalmas szolgálattevői és a csapattisztek hódolatát. Éjfélkor megnyílt a külső kapu, s reggelig mindazok a szerencsések összegyűltek, akiket hivatali rangjuk után megilletett a részvétel. Utolsóknak a nagyvezír és a *sejhüliszlám* érkezett meg.

Ekkorra a *zülüflü baltadzsik* már felállították a topázos aranytrónt a Boldogság Kapuja előtt és felsorakoztak mögötte. Szemben a *kapidzsik* tisztjei álltak fel ezüstbottal a kezükben, az udvart feszes rendben körülvették a csausok. Azt a feladatot kapták, hogy a ceremónia meghatározott pillanataiban üdvrivalgásban törjenek ki, előregyártott, áldást, szerencsét és örökkévalóságot kívánó felkiáltásokkal éltessék szultánjukat és birodalmát.

Reggeli imája után a díszbe öltözött szultán felült a trónra, és kezdetét vette a szeráj és a város nagyjainak hódoló felvonulása. A hierarchia szigorú rendjét követve járultak egyenként uralkodójuk elé, hogy - kinek mi járt - kezét vagy ruhája szegélyét megcsókolják. Alacsonyabb rangú szolgái hódolatát a szultán ülve fogadta, a magasabb rangúakét állva, a *sejhüliszlámot* néhány lépéssel is megtisztelte. Mozdulatait a csausok kórusa kísérte. A zenekar az egész ceremónia alatt játszott, a tengeren dörögtek a hajók ágyúi. Amikor a csókok és szerencsekívánságok zápora

elállt, a szultán lóra szállt, s az egész udvari nép kíséretében a városba vonult istentiszteletre. Hazatérte után a palotára ismét rátelepedett a csend, csak a lámpafüzérekkel kivilágított város ünnepelt tovább.

AZ OSZMÁN BIRODALOM HADSEREGE

„Amikor megindul a hadsereg toborzása, akkora készséggel és gyorsasággal gyűlnek és jönnek össze, hogy azt hihetnéd: nem háborúba, hanem lakodalomba szól a meghívás; sőt alig győzik kivárni a bevonulás idejét, s ők maguktól jönnek a gyülekezőhelyekre, és ha olykor-olykor úgy esik, hogy nincs éppen háborújuk, akkor nagy unalom szállja meg őket, és nemcsak azok sietnek bevonulni, akiket összeírtak, hanem önkéntesen, az összeírtaknál többen igyekeznek és szinte futnak az adott helyre. Ezért aztán a török nem valami sokat fáradozik hadserege összetoborzásán, hanem csak egyszerűen kiküldi hírnökeit az elöljárókhoz, kitűzi a napot és az időpontot, a hírvivők azon nyomban kiviszik a hírt a városokba és mezővárosokba, és egyetlen hónap leforgása alatt összejönnek abban a rendben, ahogyan összeiratásuk azt tartalmazta, mégpedig a gyalogok külön a lovasoktól, mindegyikük a saját elöljárójával, ugyanabban a rendben, ahogyan a harctéren is tábort szoktak verni és harcba készülődni. ...Ha viszont a török azt látja, hogy súlyosbodik számára a háború, azon nyomban hírvivőket küld szét az egész országba, s minden negyedik vagy ötödik hadkötelest parancsra bevonultat az otthon maradók költségén; és ezt a hadsereget cserehornak nevezik. Ezen a módon végtelen nagy létszámú hadsereget tud összegyűjteni. Ugyanakkor mindezt akkora lelkesedéssel hajtják végre s teszik meg, hogy egyik a másika helyett ajánlkozik, s az, akit otthon hagynak, úgy érzi, igazságtalanság esett rajta. Ezenfelül: vallják, hogy boldogok lesznek, ha nem otthon, a vénasszonyok könny- és nyálfolyása közepette, hanem a csatatéren, az ellenség lándzsái és nyilai között halhatnak meg. S azokat, akik így halnak meg, nemcsak hogy nem siratják, hanem szenteknek s győzteseknek hirdetik, példaként prédikálják s emelik magasra.”

Az idézet Georgius de Hungariától való, aki 1438-ban esett török fogságba, s két évtizedes raboskodása tapasztalatainak alapján írta meg az első mélyreható európai elemzést az oszmán birodalomról. Munkája fenti részletében a hadsereg lényeges jellemzőit számlálta elő, alkotóelemeit: az állandó, „összeírt” katonaságot és a népfelkelésekkel toborzott zsoldosokat,

a hadba hívás módját, végül a katonák viszonyát a katonáskodáshoz, lelkesedésük vallásos mozgatóit. Leírása a korai oszmán évszázadok hadseregének elfogulatlan, hiteles jellemzése, gondolatmenetére ma is nyugodtan rábízhatjuk magunkat.

A földhasználatnak azt a rendszerét, amelyen az állandó hadsereg is alapult, nem az oszmánok találták ki, előzményei éltek már Bizáncban és a szeldzsuk birodalomban is. Az oszmán állam az ő gyakorlatukat folytatta, amikor lovaskatonáinak szolgálati birtokok, *tímárok* jövedelmeit adományozta. Kezdetben ezek egyszerű gyakorlati célt szolgáltak, az alkalmi zsákmánnyal szemben az állandó megélhetést biztosították; a rendszerből még hiányzott a kényszerítő erő. A katonák azért harcoltak, mert csak ezt az egyetlen lehetséges és egyben vonzó életformát ismerték. Később, a XVI. századtól, amikor a háborút az egyéntől elidegenedett óriásgépezet viselte, és a katonáskodás mellett korlátozottan ugyan, de más életformák, kiegészítő foglalkozások is kínálkoztak, terjedni kezdett a dezertálás: ekkor a *tímár*-birtokokat az állam már kényszerítésre is kihasználta, a harctól távolmaradókat megfosztotta birtokuktól s ezzel megélhetésüktől.

A birtokjövedelem ellenében harcoló lovaskatona, a *szpáhi,* évszázadokon át az oszmán hadsereg egyik pillére maradt. Az európai nemes mindenekelőtt földbirtokos, aki szükség esetén hadba vonul, birtokjogát azonban senki nem vonja kétségbe, ha ezt elmulasztja; a *szpáhi* ezzel szemben katona, aki előrejutást, nagyobb jövedelmet, több zsákmányt csak katonai erényektől remélhet, ha viszont nem teljesíti kötelességét, elveszti létalapját. Így azután bármikor mozgósítható, bárhová kivezényelhető. Nemcsak maga harcol, hanem jövedelmének megfelelő számú, felfegyverzett katonával vonul hadba.

A birtokos *szpáhik* számát Hódító Mehmed korára 10 000-re becsülik, Nagy Szulejmán korában a birodalom kisázsiai felében 17 200, a Balkánon 10 668 szolgálati birtokot osztottak ki: birtokosaik és az általuk kiállított fegyveresek mintegy 45 000 fős sereget alkottak.

Az oszmánok legkorábbi hadszervezetéből csak a tímáros *szpáhik* testülete ért meg több évszázados életkort, többi alkotóeleme később elvesztette jelentőségét, vagy teljesen átalakult formában élt tovább. A korai hadseregben komoly szerep jutott a köznépből kiállított harcosoknak, annak a rétegnek, amelyik ragaszkodott nomád életformájához és törzsi szervezetéhez, tiltakozott a földművesparaszti sors ellen, helyette inkább

katonáskodott. A letelepítés mégis utolérte. Állami tulajdonban tartott paraszti telkekre került, adómentességet élvezett és ennek ellenében katonáskodott, hosszan tartó háborúk idején zsoldot is kapott. Meghatározott létszámú, pl. 30 fős egységekbe tagolták, amelyből háború esetén csak néhányan, 30 főből öten vonultak hadba egymást váltogatva, a többiek a költségeiket viselték. Ilyen szervezetben katonáskodtak a *műszellemnek* nevezett lovasok, a birodalom első gyalogos alakulata, a , a velük együtt harcoló azaóok, meg az Anatóliában élő illetve onnan a Balkánra áttelepített nomád törzsek harcosai, a *jürükök*. Valamennyi alakulatnak fontos szerep jutott a XV. századi balkáni harcokban, a XVI. századra azonban legtöbbjük segédalakulattá süllyedt, a hadseregnek szükséges kisegítő munkák hárultak rájuk.

Ezt az összeírt, számon tartott, rendszeresen mozgósított és szervezett egységekre tagolt katonaságot szükség esetén alkalmilag toborzott zsoldosokkal, *dzserehorokkal* egészítették ki, akiknek fizetését általában rendkívüli adókból fedezte a kincstár. Idővel ezt a harcoló alakulatot is elérte a többi sorsa: a XVI—XVII. században dzserehoroknak azokat a nem-muszlim adózókat nevezték, akik robotmunkát végeztek a hadsereg, mindenekelőtt a várak szükségleteire.

Amíg a *szpáhikon* kívüli többi hadseregrész egy évszázados lét után átélte önmaga elhalását, megszületett és felemelkedett egy új alakulat, amely hamarosan az oszmán hadsereg másik pillérévé vált: a fénykorában katonai erényeiért, hanyatlásában őrjöngő lázadásaiért rettegett *janicsároké*.

Létrehozása egyidős az államkincstáréval, és azon alapult, hogy a keresztény hadifoglyok egyötödét a szultán tulajdonának nyilvánították. Az ember-zsákmányból lehetőleg a fiatalabb férfiakat vette át az állam, az uralkodó közvetlen szolgálatára belőlük szerveződött a tudatosan áttérítettek új serege, a *jeni cseri*. Alapjait Edirne elfoglalása után, valamikor az 1360-as években vetették meg. 1395-ből ismert az első adat arról, hogy a *jeni cserit* már a később klasszikussá vált módszerrel, a *devsirmével* töltötték fel. A gyermekadó bevezetésekor nagyjából öt évenként, a XVI. században mind gyakrabban, szükség esetén évente begyűjtő biztosok járták végig a Balkán-félsziget adófizető településeit, s átlagban minden hatodik fiúgyermeket magukkal vitték. A félsziget országai három évszázadon át fizették a rettenetes véradót.

A begyűjtött gyermekek egy vékony rétege került a szeráj iskoláiba, hogy az államvezetés rab-utánpótlását biztosítsa, ugyancsak kisebb része a

szultáni paloták kiszolgáló és iparos személyzetét gyarapította, nagy többségük helyi szoktatás és katonai kiképzés után janicsár lett.

A *devsirme* ördögi rendszerének az oszmán birodalom Európa időben első állandó zsoldos seregét köszönhette. A szoktatás és kiképzés évei alatt a gyermektesteknek nemcsak összes sejtje cserélődött ki, hanem a beléjük zárt gondolat- és érzelemvilág is. Nem befolyásolták őket törzsi hagyományok, mint a köznépből kiállított török harcosokat, és szülőföldjükhöz sem kötődtek többé. Megvonták tőlük a családalapítás szabadságát és a magánélethez való jogot, a *janicsár-életben* mindössze két helyszín, a kaszárnya és a tábor váltotta egymást. A megvonások és tilalmak révén keletkezett érzelmi űrt azután Allah, a vallás és az uralkodó fanatikus tiszteletével töltötték ki. Kemény gyakorlatokkal szoktatták őket igénytelenségre, minden fizikai nehézség elviselésére és minden fajta harci feladat elfogadására.

Az államvezetés hamar felismerte az így kiképzett katonák harci értékét, gyors ütemben növelte számukat, és a gyalogos janicsártestület mellett más fegyvernemekhez is beosztotta őket. Az új sereg kezdetben 1000 katonából állt, a XV. század első felében 5-7000-ből, Hódító Mehmed korában már 10-12 000-ből. A Nagy Szulejmán uralkodása kezdetén szolgáló 24-27 000 *devsirme-katon*ának már megoszlását is ismerjük: közel 8000 harcolt a gyalogos *janicsárok* között, 5000 embert zsoldos lovasnak osztottak be, 3500-an még kiképzés alatt álltak, több mint 1600-an tüzérként és ágyúszekerészként szolgáltak, a maradék az istállókban, kézműves műhelyekben, konyhákban, zenekarokban kapott beosztást.

A tartományokban élő birtokos *szpáhikat, a* nagyvárosi kaszárnyákba zárt zsoldos alakulatokat és az adókedvezményes földművesek közül hadba hívott segédcsapatokat háború idején mozgósították. A szultán által vezetett nagy hadjáratok esetén a mozgósítás természetszerűleg átfogóbb volt (bár az összes hadkötelesre soha nem terjedt ki, hiszen a birodalom egyetlen részét sem lehetett őrizetlenül hagyni), kisebb, helyi vállalkozásokhoz inkább a környező területek katonaságát rendelték ki.

Az oszmán hadseregnek volt egy negyedik, nem elhanyagolható létszámú alkotóeleme, a birodalom váraiban állomásozó helyőrségek katonasága. 1525-ben számuk közel járt a 40 000-hez, ebből a többség, 24 000 ember, a birodalom kisebbik felében, a Balkán váraiban szolgált. A központ zsoldosaival szemben, akiket *kapikulunak*, a porta szolgáinak neveztek, ők

voltak a *szerhad kulu,* a végvidéki szolgák. Nevükből és állomáshelyükből kö

vetkezően rájuk mindenekelőtt a birodalom határvidékeinek, fontos stratégiai pontjainak és általában várainak védelme hárult, ám egy-egy tartomány várkatonasága a helyi hadműveletekben is részt vett, akár saját vállalkozásaiban, akár a felvonuló birodalmi sereghez csatlakozva. Különösen áll ez a határvidéken állomásozó katonákra. Az örök háborús színtérré vált Magyarországon például nemcsak a várláncolat védelme jelentett összehasonlíthatatlanul nagyobb feladatot, mint a birodalom védett belsejében, de az itt szolgáló haderő a helyi hódításokból is komolyan kivette a részét. Minthogy a helyszínen állomásozott, már azt a kora nyári időszakot is tényleges harcra fordíthatta, amelyet a fősereg felvonulással vesztegetett el.

Az óriásira nőtt birodalom nemhogy török etnikumú népekből, de még muszlimokból sem tudta kielégíteni emberanyag-szükségle-60 tét. A *devsirméve*I beszerzett keresztény alatt

valókat erővel iszlamizálták, mert az állam- és hadszervezetnek azokon a területein, ahová irányították őket, manipulálásuk egyik fontos eleme a vallás ereje volt. Az óriási hadigépezetnek azonban mindig maradtak olyan részei, amelyekben nemcsak lehetett, de elkerülhetetlen is volt nem-muszlimok alkalmazása. Valamilyen formában a balkáni országok minden néprétegét rákényszerítették arra, hogy tényleges és kisegítő szolgálatokkal támogassa azt a hadsereget, amely őt is legyőzte.

A balkáni keresztény lakosság sokezres tömegei tartoztak a *vojnukok* szláv eredetű szervezetébe, amellyel a törökök korai hódításaik idején ismerkedtek meg. A *vojnukok* felhasználásának és mozgósításának rendszerében sokféle elem keveredett aszerint, hogy milyen alakulatba osztották őket. Voltak közöttük vértes katonák és szultáni lovasok, kisegítő alakulatokba osztott és várakban szolgáló katonák, ennek megfelelően egy részük rendszeres zsoldot húzott, másik részük földjét művelte, s amikor a szolgálat sora rá került, adókedvezményei ellenében hadba vonult. A reguláris katonaság közé számítottak az átütő többségben szintén keresztény *martalócok,* akik zsoldos katonaként várőrségekben és a folyami flottánál szolgáltak.

Más részük, a *derbend* szorosok, hegyi átjárók őrzésében vett részt. Lazábban kapcsolódtak a hadszervezethez a félnomád vagy nomád,

állattenyésztő *vlahok*, akik közül 5-10 háztartás volt köteles egy lovast vagy gyalogost háborúba küldeni.

Jó néhány testületben keresztények és muszlimok együtt szolgáltak. Ilyen volt a Balkán északi sávjának lakosságából kiállított *akindzsiké*, akik hadjáratok bevezetéséül beszáguldozták és felégették a hódításra kiszemelt területet. Sokezer keresztény szolgált a segédalakulatokban: őrizték a veszélyes átjárókat, hidakat és szorosokat, ellátták az út menti állomáshelyeket, építették a várakat, fegyverek, lőpor, salétrom, szurok készítésével adóztak, követ fejtettek és bányákban dolgoztak, vontatták a folyami hajókat.

A szolgálati birtokok ellenében harcoló *szpáhikból*, a zsoldos alakulatokból és a várak helyőrségeiből álló mintegy 110 000 fős állandó hadsereget a hadvezetés, így a Balkán félsziget leigázott népeiből is számottevő erőkkel egészíthette ki. Nagyságukat lehetetlen meghatározni; a XVI. század elején talán 100 000-re becsülhetjük azoknak a háztartásoknak a számát, amelyeket egymást váltogatva segédszolgálatosok állítására köteleztek. Ha átlagosan minden ötödiket hívták hadba egy-egy hadjárathoz, ez mintegy 20000, nem elsőrangú harci értékű, de legalábbis mindenfajta kisegítő szolgálatra felhasználható emberrel egészítette ki a reguláris katonaságot.

Nem lebecsülendő erők, ténylegesen harcoló kisebb seregek csatlakoztak a fősereghez a birodalom európai vazallusállamaiból is. Közülük Erdély őrizte meg legteljesebben önállóságát, legtöbbször sikerült elhárítania a hadba szólítást. Az oszmán hadvezetés bizton számíthatott viszont a kiszolgáltatottabb Havasalföld és Moldva segédcsapataira, és mindenekelőtt a krími tatárokra, akik az Adriától a Kaukázusig minden hadszíntéren megfordultak. Harci értékük nem annyira a városostromokban és nyílt csatákban érvényesült, mint inkább a hadszíntér tökéletes feldúlásában, felégetésében.

Az oszmán-törökök hajdan sztyeppei lovasnépe komoly tüzérséget teremtett, katonáinak jó hányada harcolt tűzfegyverrel. Emellett megtanult várat vívni és hajót építeni. Hajóhada az európai flottáktól eltérően nem vett részt a tengeri kereskedelemben, tisztán katonai feladatokat teljesített, s harcmodorában, egész létezésében megőrizte a kalózkodás jó néhány jellemzőjét. Számban a Földközi-tenger legnagyobb flottájává nőtt. Az 1571-es lepantói csatába a szövetségesek 208, a törökök 230 gályával vonultak fel, ebből vesztettek el közel 200-at. A következő évben a

győztesek Ciprus visszaszerzésével akarták folytatni vállalkozásukat, mire azonban felocsúdtak, egy frissen felállított török flottával találták szemben magukat. Ebben az időben az oszmán birodalom még könnyedén pótolta a természet vagy az ellenfelek csapásaitól elszenvedett veszteségeit.

Az oszmánok hadserege közel három évszázadon át bizonyult hatékonyabbnak ellenfeleinél. Az volt már csírájában is, amikor mindössze néhány száz lovasból állt, akik villámgyors száguldozásokkal zaklatták a harctól elszokott bizánci kisvárosokat, és akkor is, amikor már óriási, jól szervezett hadigépezet birtokában vívta csatáit Európa zsoldosseregeivel.

Ha a birodalmi haderő vonult fel - s ezt hatékony mozgósító gépezetükkel minden szükséges időpontban biztosítani tudták-, az oszmánok általában számbeli fölényben harcoltak mind a balkáni államok széthúzó vagy alkalmi szövetségre lépő seregeivel, mind a német birodalom keservesen mozgósított zsoldoshadaival. A nemesi hadviselés korában Kelet-Európa uralkodói azzal bajlódtak, hogy nemességüket hadba csalogassák és arra befolyásolják, hogy legalább háború idejére félretegyék széthúzó csoportjaik örök ellentéteit. Azok a XVI—XVII. századi uralkodók pedig, akiknek mozgási lehetősége többé-kevésbé nemességük akaratától és áldozat-vállalásától függött, országgyűlésekkel és birodalmi gyűlésekkel huzakodtak. Meg kellett várniuk, amíg a nemesség megajánlja a hadiadót, amíg azt, vagy inkább csak töredékét a nehézkes adóztató szervezet behajtja, s csak akkor kezdhettek hozzá zsoldosok félfogadásához. A folyamatot csak bankkölcsönökkel gyorsíthatták fel, ez azonban kincstáruk eladósodásához vezetett.

A despotikus oszmán szultánokat nem szorongatták ilyen gondok. Kora tavasszal szétküldték a mozgósítási parancsot, kitűzték a hadba vonulás helyét és idejét, és a katonaság összegyűlt, „hogy azt hihetnéd: nem háborúba, hanem lakodalomba szól a meghívás”. E rendszer nem lebecsülendő következményeként a török hadsereg mindig időben készen állt, s már a hadszíntér felé menetelt, amikor a fenyegetett ország kapkodva hozzálátott az ellenállás megszervezéséhez. Magyarországot és a Habsburgokat nemegyszer csak a törökök hosszú felvonulási ideje mentette meg attól, hogy támadásuk teljesen felkészületlenül érje őket.

Nem ismerte a török hadsereg azt a széthúzást sem, amely az alkalmi szövetséges balkáni fejedelmek, meg a koalícióra lépő, rivalizáló európai uralkodók, főhercegek hadvezetését olyan gyakran jellemezte. Természetesen a haditervek elkészítése során a török főemberek között is

folyt vita, amit gyakrabban vezérelt személyes ellentét, mint a szent cél szolgálata; de azután, hogy a határozat megszületett, azt semmilyen egyéni indítékból nem volt ajánlatos keresztezni.

Rendkívül sokat jelentett a hadseregnek a kor mércéivel mérve egyenletes, jó ellátása. Időnként egy-két éves elcsúszással ugyan, de a katonák rendszeresen megkapták zsoldjukat, a várakat folyamatosan ellátták gabonával, hússal, takarmánnyal és hadiszerekkel.

Nagy hadjáratok előtt a sereg ellátásához szükséges felszerelést és élelmiszereket hónapokon át gyűjtötték a felvonulási útvonal mentén, az európai oldalon elsősorban a Duna vonalán felállított lerakatokba. Az egyenletes ellátás még akkor is óriási teljesítmény, ha tudjuk, hogy az igénytelenségre szoktatott török katona hosszú időn át beérte naponta egy tál rizslevessel és egy cipóval. A keresztény segédszolgálatosok népes hadserege az egész balkáni felvonulási területen biztosította az utak, hidak, átjárók, táborhelyek karbantartását.

A közvetlenül megtámadott keresztény országok katonáit életük, családjuk, lakóhelyük, egész saját világuk mentése mellett mindig hajtotta a kutyahitűnek, pogánynak tartott törökök félelme és a kereszténység védelme. De a keresztes háborúk lezárulta után Nyugat-Európából érkező seregeket már egyre kevésbé hatotta át a keresztény szolidaritás eszméje, helyette a török hadszíntereken is megjelentek a hivatásos zsoldosok, akik azért harcoltak, mert ez volt a foglalkozásuk.

Ez a két hajtóerő: az eszmei és az anyagi, a török katonákra viszont évszázadokon át együtt hatott. Seregük állandó magja hivatásos katonákból állt, akik mit sem tudván a hódítások gazdasági és társadalmi okairól, fanatikusan szolgálták vallásuk szent háborúra szólító parancsát és isteni magasságokba emelt uralkodóik hatalmának terjesztését.

E beléjük nevelt eszmék szerencsésen találkoztak a katonák legegyénibb érdekeivel: az elismerés és előbbre jutás a teljesítményhez igazodott, a kitüntetés kitűnést igényelt.

A felívelés évszázadainak hadseregét és hadvezetését alkalmazkodó képesség, rugalmasság és fogékonyság jellemezte. Különösen a hódítások kezdetén, amikor még sok, kisebb-nagyobb ellenfél vette körül, mindig megtalálta közöttük a leggyengébbeket, kihasználta viszályaikat, még az őket sújtó természeti csapásokat is. Ha ő választhatott, s vagy másfél évszázadon át általában ez volt a helyzet, a leggyengébb ellenállást célozta meg. Amikor adott ellenféllel került szembe, kileste sebezhető

oldalait: a gyenge tüzérségű perzsa hadsereg ellen Szelim szultán átvonszolta az anatóliai fennsíkon ágyúparkját, s ezzel eleve eldöntötte az összecsapás kimenetelét.

Az oszmán hadsereg hallatlan fogékonysággal tanulta el az európai hadseregektől mindazt, amire szüksége volt. A XV-XVI. század fordulóján végrehajtott korszerűsítéssel fegyverzete egyenértékűvé vált az európai hadseregekével, megtanult várakat vívni és vízen csatázni. Közben hagyományait sem felejtette el: a cselvetést, a látszólagos megfutamodást és bekerítést, a könnyű lovasság elsöprő rohamait, a hadszíntér folyamatos pusztítását, amelyben az *akindzsik* és a tatár segédcsapatok bizonyultak verhetetlen mestereknek. Az európaiak olyan ellenféllel találták szemben magukat, amelyik mindent tudott, amit ők, ám esze ágában sem volt tisztelni a hadviselés Európában éppen érvényes játékszabályait.

Ennyi szerencsés adottság együttese természetessé teszi az oszmánok három évszázados katonai sikersorozatát, amely azonban csak addig folytatódhatott, amíg a hadsereg értelmes, megoldható feladatokat kapott. A XVII. századtól immár szerencsétlen adottságok együttese indította el a hadsereg bomlásának folyamatát.

A feladatok megoldhatatlanokká váltak s ettől értelmüket vesztették. Magyarországon és Perzsiában megmerevedett a front, a megújuló háborúk csak a kialakult helyzetet állandósították, alig jártak eredménnyel. A megélénkülő ukrajnai hadszíntér sem hozott diadalmenetet. A hódítások megtorpanása többszörösen károsan hatott. Demoralizált közvetlenül és ártott áttételesen azáltal, hogy bomlasztotta azt a társadalmat, amely a hadsereget fenntartotta.

Amikor az általános bomlási folyamatban lazulni kezdett a földek szétosztásának szigorú rendje, és ingyenélő kegyencek kaparintottak meg birtokokat, csökkent az eltartható *szpáhik* száma, a pénzromlás és az adózók elszegényedése pedig még az ő jövedelmüket is leapasztotta. A *szpáhik* beleuntak az eredménytelen háborúkba, egyre többen maradtak távol a harctól, kezdtek helyette gazdálkodni, fogtak különféle vállalkozásokba, vagy tartományi főemberek kíséretébe állva élősködtek a településeken.

A XVI—XVII. század fordulóján az egész Anatóliára kiterjedt zavargások megfékezésére a fővárosi kaszárnyákban élő zsoldosok egy részét távoli városokba szórták szét, ahol hamarosan beolvadtak a helyi vezetőrétegbe, s katonáskodás helyett főleg uzsoraügyletekkel foglalkoztak. Megváltozott a

janicsárok utánpótlásának módja is. Megritkult a *devsirme* behajtása, majd a XVIII. század elejére megszűnt, mert nem lehetett tovább tizedelni az örök vérveszteségtől kimerült balkáni népeket. Keresztény rabgyermekek mellett egyre több szabad muszlim került a testületbe, sőt elvétve már toborzással biztosították az utánpótlást. Meglazultak a janicsárélet szigorú szabályai: a katonák kiköltöztek a kaszárnyákból, családot alapítottak, s hogy értékét vesztő zsoldjukat kipótolják, civil foglalkozások után néztek. A várak legénysége több évtizedes szolgálata során egyre jobban hasonult környezetéhez, az európai birodalomrészben az őt kényszerrel befogadó keresztény világhoz. Elvben katona maradt, innen biztosította megélhetésének alapját, de idejének jó részében már szőlőjét és konyhakertjét művelte, méhesében pepecselt, boltjában üldögélt vagy rövidebb kereskedőútra indult.

A hadseregnek ez az általános elpolgáriasodása a fegyelem fellazulásával járt. A háborúk apadó hozamánál lassan vonzóbbakká váltak azok a lehetőségek, amelyeket a polgári élet kínált. A sikertelenségek miatt a szent háború is vesztett mozgósító erejéből. Korábban nem adta alább a világ meghódításánál, most kimerült abban, hogy a feldühödött katonaság néha erőszakos térítő hadjáratokba kezdett a már alávetett és addig békén hagyott keresztények között.

Az egész államszervezet bomlását a hadvezetés is megérezte. A hatalmi marakodások beköszöntő évszázadaiban elégtelen emberi energia, az állandósuló pénzügyi krízisben egyre kevesebb pénz jutott a hadsereg fejlesztésére. A XVI. század elején még korszerű fegyverzete és hajóhada másfél-két évszázad alatt elavult, a szűkössé vált pénzügyi lehetőségek éppen csak utánpótlását engedték meg. A hadvezetés a megbízhatatlanná vált régi alakulatok helyettesítésére új zsoldos-alakulatokat szervezett, az általános hanyatlást azonban ezek sem tudták feltartóztatni. A sereg harcoló magjában mind nagyobb szerep jutott a tatár segédcsapatoknak, amelyek a modern európai haditechnikával szemben reménytelenül próbáltak megállni a maguk görcsösen őrzött könnyűlovas felszerelésével és harcmodorával.

Minthogy a hadsereg a hódításokra berendezkedett oszmán birodalom legfontosabb pillére volt, állandó kölcsönhatásban az állam más intézményeivel, életútjának előnyös és előnytelen változásai pontosan tükröződtek abban a helyzetben, amelyet a hatalmi struktúrában elfoglalt.

A nagy hadisikerek évszázadaiban a hadvezérek egyek voltak az államvezetéssel, s amíg a hódítások hozamából mindenki részesedett, nemcsak a vezetők, hanem a közkatonák érdekei is megegyeztek a nagy közös érdekkel, a terjeszkedéssel. Ebben a korban a kormányzásban a világi szféra az erősebb, erejének éppen a szultán és a hadsereg szövetsége a biztosítéka.

A szultáni hatalom megerősödése, mellette a központi kormányzat differenciálódása és elbürokratizálódása leszűkítette a katonai vezetők mozgásterét. Amikor pedig az államvezetésben egyre nagyobb szerepet kaptak a vallás konzervatív képviselői és a szeráj befolyásos tisztségviselői, a hadvezetés ha nem is mögéjük, de melléjük szorult. A szultán és katonái egyre távolabb kerültek egymástól. Ahogy az egyes katonák saját egyéni, szerteágazó érdekeiket kezdték követni, úgy az egész hadsereg is mind gyakrabban fordult szembe az államhatalommal. Az általános elégedetlenséget a maga sajátos eszközeivel fejezte ki, tömeges dezertálással és elvaduló lázadásokkal. Ezekkel ugyan levezette felgyűlő dühét és megszabadult egy-egy gyűlölt főembertől, ennek áraként viszont mindinkább a hatalom perifériájára szorult. Tényleges erőt csak addig képviselt, amíg az állam-hatalommal szövetségben és annak részeként teljesítette feladatát; minél önállóbbá, félelmetesebbé és fékezhetetlenebbé vált viszont, annál kevesebb valóságos erőt jelentett.

MUSZLIMOK ÉS KERESZTÉNYEK

A nagy kiterjedésű muszlim világ múltja és jelene többek között annak szakadatlan bizonyítéka, milyen erős hatást gyakorol az iszlám az őt valló társadalmak életére. Befolyásától a nagypolitika sem mentesül, a mindennapok cselekedeteit szabályozó előírásai pedig a közemberek életét uniformizálják.

Szilárd központi kormányzatok általában megtalálták a módját annak, hogy hatalmuk eszközévé tegyék a vallás erejét; ha ezt elérték, kardnál-ágyúnál élesebb fegyvert nyertek vele. Az oszmán szultánok évszázadokon át magukénak mondhatták ezt a fegyvert. A vallásból mindent felhasználtak, ami hatalmukat növelte, államigazgatásuk rendjét erősítette, az emberi gondolkodást a kívánt mederbe terelte.

Az iszlámnak az az egyenes parancsa, amely hívőit felszólítja a máshitűek elleni szent háborúra, a *dzsihádra,* olyan ideológiát kínált készen és megfellebbezhetetlenül a hódításokhoz, amilyet teoretikusok nemzedékei sem tudtak volna megalkotni. Egyszerre tüzelt harcra, nevelt engedelmességre és beletörődésre abba, hogy az ember élete megmérhetetlen semmiség a szent cél nagysága mellett. A középkor szemlélete általában kevésre becsülte az emberi életet, de a harctéri halál olyan fokú dicsőítése, az ember fizikai létének az a teljes semmibe vétele, amit az iszlám fogadtat el hívőivel, túltesz a keresztény felfogáson.

Allah mérhetetlen hatalmának egy részét, a fényes isten földi árnyékképét a szultánok magukra ruházták, különösen azután, hogy megszerezték az iszlám legmagasabb tisztségét, a kalifaságot. Az uralkodó egyszerre volt Isten szolgája és közvetítő a nálánál is kisebb szolgák és a földöntúli hatalom között. Kettős minőségében tetteiben Allahra hivatkozott, s az ő nevében feltétlen engedelmességet követelt. Földi hatalmával elsöpörte az útjában állókat, vallási vezetőként vigaszul felkínálta nekik a túlvilági életet. Azokat az Oszmánházi hercegeket, akik apjuk, bátyjuk vagy unokabátyjuk biztonságának érdekében halállal lakoltak megszületésükért, meg a bukott főembereket éppúgy megillette a

temetőkertek békéje és a muszlim mennyország földi örömökkel teli örök vidámsága, mint elpusztítóikat.

Az iszlám felvételével az oszmán-törökök előtt egy magasan fejlett civilizáció tárult fel.

Az arab tudományok, a perzsa irodalom és művészetek, a környező iszlám államok, mindenekelőtt az arab kalifátus egész kipróbált intézményrendszere kínálta magát arra, hogy a törökök átvegyék belőle a számukra használható elemeket, és - talán még ennél is termékenyítőbb hatással - átalakítsák vagy sajátjaikkal helyettesítsék a használhatatlanokat. Pótlásra elsősorban a mindennapi joggyakorlatban volt szükség.

Az iszlámban (kialakulásának sajátos körülményei miatt) a vallás és a jog szoros egységet alkotott, s ez azzal a következménnyel járt, hogy a jogi szabályozások a vallás előírásai közé keveredtek, isteni utasításokként megváltoztathatatlan dogmákká merevedtek. A vallásjog, a *seriat*, és az őt ápoló jogtudomány a vallási ideált követte ahelyett, hogy a gyakorlat szükségleteihez igazodott volna. Hogy az elmélet és a gyakorlat között egyre növekvő szakadékot áthidalják és a vallásjogot ellensúlyozzák, az iszlám államok vezetői mindenütt kialakították az uralkodók világi, adminisztratív törvényhozását és jogszolgáltatását.

Az oszmán szultánoknak is ezen a téren volt a legtöbb kiegészíteni valójuk. Az iszlámot későn, fejlődésének azon a pontján vették át, amikor a vallásjog már teljesen megcsontosodott: ezeken a szabályokon belül nem lehetett felépíteni egy friss, folyton növekvő, s ezért mindegyre új problémákba ütköző állam jogrendszerét. Az első szultánok rendeleteket hoztak, amelyeknek egyre növekvő sora a XV. század második felében, az államszervezet kikristályosodásának idején alakult át nagy törvénykönyvekké, *kánunná*mékká. Kiadásuk egy bő évszázadon át folytatódott. Meghatározták az államvezetés hierarchiáját, szabályozták a központi és a felső tartományi igazgatást, a gazdasági életet, kiegészítették a magánjogot és a büntetőjogot. Az átfogó kódexek mellett minden tartomány megkapta a maga testre szabott szabályzatát.

A vallás a közemberek millióinak neveléséhez is nagy erejű manipulációs eszközt adott a központi hatalom kezébe. Parancsai nem az uralkodó iránti engedelmességről szóltak, hanem az imák, rituális mosakodások rendjét írták elő, a családi és társasági életet, az erkölcsöket és a viselkedés normáit szabályozták. Azáltal azonban, hogy kötelező tennivalók

láncolatával megszabták a mindennapi élet ritmusát, s parancs-, ajánlás- és tilalom-tömegükkel azon igyekeztek, hogy elfojtsák az önálló gondolkodást, a hívőket ránevelték mindenfajta felsőbb akarat és utasítás tiszteletére.

Az isteni és vallásfői-uralkodói akaratot vallási alkalmazottak népes serege közvetítette a közemberekhez. Európai értelemben nem beszélhetünk oszmán egyházról, mert a vallás és a vallásjog területén működő réteg nem alkotott önálló szervezetet. Nemcsak a *sejhüliszlám,* hanem a kisvárosi mecset személyzete is Isztambulból kapta kinevezését és fizetését, a vallási épületek létrehozása és fenntartása is nagyobbrészt a kincstárat terhelte. Csak azok a létesítmények voltak önellátóak, amelyek magánalapítványokból tartották fenn magukat, az illetékes bíróságok azonban az ő pénzügyeiket is rendszeresen ellenőrizték.

Önálló egyházi szervezet ugyan nem létezett, a vallási-vallásjogi tisztségviselők, török műszóval az *ulemá*k, mégis elkülönülő, minden más rétegnél zártabb kasztot alkottak, amelyben a jobb állásokat igyekeztek öröklődővé tenni, vagy legalábbis egymás között cserélgetni. Kodifikált hierarchiába tagolt, egyház nélküli egyházi társadalmat alkottak, amely több csoportra oszlott.

A vallási-jogi pályára készülő fiatalok egyformán indultak: a templomok mellett működő iskolákban, a *medreszékben* szerezték meg azt az alapképzettséget és képesítést, amely valamennyi ulema-álláshoz elengedhetetlen volt. Az oktatás meghatározott szintjén szétváltak az utak. Legtovább azoknak kellett tanulniuk, akik bírók, közöttük is magasrangúak akartak lenni. Ez utóbbiaknak előbb tanári, *müderris*i kinevezést kellett kapniuk valamelyik medreszében, innen pályázhatták meg a tartományi főbírói állásokat. A vallási-jogi tisztségviselők első csoportja a *müderrisze*kből állt; állásuk egyszerre volt köztiszteletnek örvendő önálló foglalkozás és ugródeszka valamelyik főbírói poszt felé.

A következő csoportba a jogászok tartoztak. Tömegüket a bírák, a sok száz fős, és a jog magyarázói, a *muftik* náluk kisebb tábora adta, élükön pedig azok a magasrangú méltóságok álltak, akik az rend vezetőiként az államvezetésben is kiemelten fontos szerepet játszottak: a mindenkori főváros bírája, a két *kádiaszker,* és a XVI. századtól mindenek előtt a *sejhüliszlám.* Az irányításuk alatt működő *kádik* és hosszan elnyúló, erősen tagolt rangsorba rendeződtek, amely a tartományi központok főbíráitól a kisvárosokba kinevezett, alacsony fizetésű *kádikig* vagy kádihelyettesekig

ért. A *kádik* között elvben nem volt alárendeltség, a helyetteseket kivéve valamennyien a *kádiaszker*ektől és a *sejhüliszlámtól* függtek, de a szélsőségeik közötti óriási társadalmi különbség óhatatlanul függőségi kapcsolatokat alakított ki közöttük.

A harmadik csoport tisztán vallási volt: a templomok személyzete alkotta. E csoporton belül is jókora rangbeli különbségekkel találkozunk. Az uralkodói székhelyek szultánoktól alapított dzsámijaiban prédikáló *sejkek* és a péntek délutáni istentiszteleten az uralkodó nevét imába foglaló *hatibok* alapos válogatás után érték el azt a megtiszteltetést, hogy államjogilag fontos feladatukat gyakran a szultán színe előtt ellássák. Belőlük csak a nagy dzsámikba jutott, a kisebb templomok mindennapi istentiszteleteit az *imámok* vezették. A hívőket a *müezzinek* messze szálló éneke szólította istentiszteletre, a templomok rendje, az utcai piszokkal oly ellentétes békés tisztasága a *kajimok* munkáját dicsérte Apró, városszéli vagy falusi mecsetekben az összes tennivalót az *imám* látta el. Az *imámok* a medreszékben, a minden vallási alkalmazott ra kötelező alapképzés után még egy rövidebb, speciális oktatás során nyerték el egy életre szóló tudományukat. Ezzel az útravalóval, a Korán és a vallási szabályok ismeretével rajzottak szét a birodalomban, hogy a települések nagyobb részében egymagukban képviseljék az élet rendjét megszabó vallás és vallásjog kettős rendszerét.

Ez a hosszan elnyúló vallási hierarchia az ortodoxiát közvetítette a híveknek. Bár az oszmán államvezetés a *szunnita* iszlám négy vallási iskolája közül a legtürelmesebbet, a *hanefita* irányzatot tette hivatalossá, ezen a viszonylagos liberalizmuson belül is örök ellentétek feszültek az államhatalomtól képviselt ortodoxia és az attól eltérő tanítások között.

Anatólia szellemi és vallási élete már az oszmán-törökök önálló állami létének hajnalán sem volt egységes, s a bevándorló türkmén népesség hitvilága, majd az egyes vallási irányzatok továbbosztódása a képet még tarkábbra festette. Az uralkodói központban a *szunnita* ortodoxia foglalta el az első helyet. Mellette a hivatalos hittudománytól hol megtűrve, hol élesen támadva terjedt a miszticizmus, amely később a maga lázadozó, népi formáit is kitermelte. A határvidékek harcosai, a *gázik*, saját ideológiát vallottak, amely a hitnek, a vallásos életnek és az istentiszteletnek egyetlen közös megnyilatkozását tartotta lényegesnek, a szent háborút.

Végül a társadalom alsó régióiban, a nomád türkmén törzsek, a letelepedett parasztok és a városi kézművesek körében erőteljes és gyakran lázító népi vallásosság élt, amelyet szentként tisztelt babák, *sejkek* és *abdalok* hirdettek; ezt a hitvilágot még átjárta a törökmongol samanizmus, s később is mindent befogadott, ami az ortodoxiától elütött: szélsőséges miszticizmust, a kereszténység sok elemét és a *siizmust.*

E fő irányzatok az oszmán birodalom virágkorában változásokkal éltek tovább. A hatalommal szövetkezett ortodoxia élesen elvált a többitől, szakadatlan harcban állt az eretnek, népi irányzatokkal, s uralkodó helyzetét időről-időre nyilvános kivégzésekkel és tömegmészárlásokkal próbálta szilárdan tartani. Ahogy a szabad harcosokat a hivatásos katonaság váltotta fel, a gázi-ideológia is elkorcsosult: a *janicsárság* fanatikus hite már nem ezeken a szabad eszméken alapult. A társadalom minden rétegében szélesen hódított viszont a miszticizmus, összekapcsoló-80 dott a népi vallásossággal, hogy kettősükhöz egyre nagyobb hatással csatlakozzék a Kelet-Anatóliából és Perzsiából szétterjedő *siizmus*, a *szunnita* ortodoxia leggyűlöltebb ellenfele. A társadalmi feszültségek robbanásaihoz e három eszmeáramlat adta az ideológiai töltetet.

A különböző vallási irányzatok eltérő szervezeti keretekben jelentek meg. A hivatalos vallásosságnak az az államtól fenntartott, hierarchikus szervezet állt rendelkezésére, amelyet fentebb megismertünk. A többi irányzatnak, ún. *tarikatnak*, a szerzetesek közösségei, a *dervis*-rendek, meg egyes szekták adtak kötöttebb-lazább kereteket.

A szerzeteseknek az ortodoxiával többé-kevésbé szembenálló misztikus hitelvei a társadalmi helyzetükkel elégedetlen rétegek számára kínáltak támogatást, intenzív közösségi életük, liturgiájuk vonzó formái a hivatalos vallásgyakorlat hidegségétől kielégítetlen emberek magány- és kiszolgáltatottság-érzését oldották fel. Zenével és tánccal megszépített, mélyen, gyakran az extázisig átélt istentiszteletükkel a híveket az istennel való közvetlen kapcsolat megteremtésében segítették. A rendházakban, t*ekké*kben élő vagy oda bejáró rendtagok mindenekelőtt a városi és város környéki lakosságot vonzották; a csoportosan vagy magányosan, néha kedves állataikkal kóborló, félmeztelen, alamizsnából élő, meditáló, örökké olvasó vagy önmagukat kínzó vándor *dervisek* mindenüvé eljutottak, őket nemcsak tisztelni, de segíteni és szeretni is szabad volt.

A szerzetesrendek egyik részét az oszmántörökök megelőző korokból örökölték, másik részük saját társadalmuk szülötte. Bár az oszmán

kormányzatok valamennyit gyanakvással kezelték, azokkal a nagy rendekkel, amelyek nem távolodtak messzire az ortodoxiától, megtalálták az együttélés módját. Ezek a *tarikato*k az államvezetés csúcsain meg a tartományi igazgatás vezetői között is híveket szereztek. Az állam elismerte őket, anyagi létüket szultáni és magánalapítványokkal biztosította, látványos gesztusokkal, pl. kultikus helyeik felépítésével erkölcsileg támogatta őket, s közben igyekezett fenntartani felettük ellenőrzését. Időnként beavatkozott a rendfőnökök, a *sejkek* és *cselebik* kinevezésébe, s anyagi segítségét a rend pénzügyeinek felülvizsgálatával párosította. Ezek közé az elismert rendek közé tartozott a közép-ázsiai eredetű, Törökországban az XV. század végén megjelent *naksbendi* rend, amely elveiben és rítusában alig tért el az ortodoxiától, a *halvetik* szintén XV. századi *tarikatja*, amelynek már több ellentéte támadt a vezető *ulemá*kkal, azután a *mevlev*i rend, amelyet még a XIII. században, a szeldzsuk Kónjában alapított az iszlám egyik legnagyobb misztikusa, *Dzseláleddin Rumi*. A *mevleviket* összeesésig hajszolt forgó táncuk után Európában táncoló derviseknek is nevezték.

Volt azután a rendeknek egy olyan csoportja, amelyet belső egyenetlenség, ebből következően a hatalomhoz fűződő viszonyukban kettősség jellemzett. Az a *bajrami* rend például, amelyet a XV. század elején alapított egy Ankara közelében élő parasztember, *siita* hatásokat mutató népi vallásosságot hirdetett. Idővel azonban kettévált, egyik része elfogadta az állam támogatását s vele a *szunnita* ortodoxiát, míg a másik hű maradt az alapító hittételeihez. Ellentmondásosan alakult az államhatalom és a híres *bektasi* rend kapcsolata is. Az alapító, *Hadzsi Bektas* a XIII. század második felében működött a szeldzsuk Anatóliában. Követői nagy befolyásra tettek szert a türkmén törzsek körében, majd a XV. században megszerezték a janicsártestület lelki gondozását. Fanatikus, de népi elemekkel teli vallásosságra nevelték a friss katonákat, s tettek ezzel nélkülözhetetlen, de részleteiben néhol gyanús szolgálatot az államvezetésnek.

Az a népi vallásosság, amelynek számos elemét a *bektasik* is vallották, nem elismert rendek, hanem üldözött szekták agitációja révén terjedt a birodalomban. Ezek az irányzatok többnyire elutasították az állam és nagyjai anyagi támogatását, munkájukból vagy alamizsnából éltek. Egy részük türelemmel kezelte a többi vallást, némelyik egyenesen egyenlőséget, sőt az iszlám, a kereszténység és a zsidó vallás egyesülését

hirdette. Másik részük, mindenekelőtt a *kizilbas* mozgalom, a *siizmust,* a létező politikai renddel való egyértelmű szembenállást képviselte, szélsőséges vallási türelmetlenséggel párosítva. E szekták legtöbbje nem épített ki belső hierarchiát, elvetette a szabályozott rítust és ceremóniákat, vallásgyakorlatában és isten-tiszteletében elzárkózott a külvilágtól. Tanaik a városi kézművesek, a parasztok és a türkmén törzsek között találtak követőkre.

Az oszmán-törökök terjeszkedése során a Balkán-félszigetet is elárasztották mindeme vallási és szellemi áramlatok, s a mögöttük feltörő társadalmi és politikai mozgalmak.

A félsziget megszállásával párhuzamosan folyt a muszlim lakosság szervezett vagy spontán áttelepedése Kisázsiából. Az első telepesek a XIV. században érkeztek Trákiába; beáramlásuk egészen a XVII. századig folytatódott északibb területekre is. Az államtól szervezett vándormozgalomhoz anatóliai nomád-félnomád törzsek tömeges áttelepedése társult. Ez a jürüköknek nevezett népesség muszlim falvak tömegét alapította Macedóniától fel Dobrudzsáig.

A telepítések mellett az iszlám a helyi keresztény lakosság áttérésével terjedt tovább.

A folyamat hármas utat járt be. A török centrumokká alakult, erődített városokban az áttérés előbb az iparos-kereskedő népesség körében indult meg, majd a városokból a hódításkor elmenekült és később visszatelepült agrárnépességnél, végül a centrumok vonzáskörzetében fekvő falvakban is. A másik utat a korábbi birtokosok menekülési vágya nyitotta meg: egyéb kiút híján előbb keresztény szpáhikként, utóbb elkerülhetetlen iszlamizálással, mint a hódító állam javadalmazottai igyekeztek megtartani hajdani birtokaiknak legalább egy részét. A menekülés más útjainak lezárulta a földnélküliek tömegeit is az új hitre szorította, ők az áttéréssel adóterheik könnyítését, gyermekeik megmentését remélték a *devsirme* szörnyű rendszerétől. A fennmaradásnak és az új rendszeren belüli felemelkedésnek ez a több indíttatású vágya helyenként, pl. Boszniában és Albániában, tömeges áttérést váltott ki. Végül ide vezetett a harmadik út, a térítés is. A XIV-XV. századnak azok a határvidéki szerzetesei, akik a szent háborút valóban a hit terjesztésének tekintették, fanatikus, de békés agitációval toboroztak híveket, a XVII. század háborúiban csalódott helyi nagyságok és katonatömegek viszont éppen a

valódi sikertől megfosztva hajtottak végre néhány erőszakos térítő akciót, köztük a legvéresebbet 1666-ban a bulgáriai Csepino körzetében.

Ahogy az egész Balkán-félsziget évszázadokon át vallási türelem és türelmetlenség sajátos keverékében élt, úgy muszlim népességének hitbeli elveit és szokásait is ellentétes hatások alakították.

Az állam természetesen itt is a *szunnita* ortodoxiához hű vallási és szellemi életet támogatta, amely a félsziget nagy katonai-közigazgatási központjainak muszlim közegében, szultánok és helyi főemberek alapítványainak támogatásával szilárdult meg. Edirne szultánoktól emelt monumentális templomegyütteseiben a fővárosival azonos szintű vallási és szellemi élet virágzott. A félszigeten észak felé haladva megritkultak az uralkodók jóvoltából emelt templomok. Helyüket magánalapítású közép- és kisdzsámik foglalták el, számuk azonban az alapítók töretlen buzgalmának köszönhetően elég magas maradt ahhoz, hogy az iskolákkal és derviskolostorokkal együtt kielégítsék a muszlim népesség vallási és szellemi igényeit. Filibe (a mai Plovdiv), Szófia, Küsztendil, Üszküb (Szkopje), Nis, Skodra, Mosztár, Focsa, Bosznaszaraj (Szarajevó) és még jó néhány török centrum bőségesen el volt látva vallási épületekkel.

Azt hihetnénk, hogy e többségében keresztény népességű területen a muszlim közösségeket az ortodoxia kohéziós ereje tartotta össze, egyúttal az eretnek-népi vallási áramlatokat is távol tartotta a félszigettől. Különböző politikai és társadalmi okok azonban itt is kikezdték az ortodoxia egyeduralmát.

A bomló bizánci birodalom és a félsziget gyakran változó hatalmi viszonyai már az oszmán-törökök itteni megjelenése előtt jó terepet kínáltak a Kisázsiából menekülő eretnekek letelepedésére. 1261-ben Dobrudzsába mintegy negyven türkmén törzs érkezett *Szari Szaltuk* vezetésével. Dobrudzsa ettől kezdve a központi adminisztrációval élesen szembenálló népi vallásosság egyik fellegvára lett a Balkán félszigeten. Az oszmán uralom idején betelepedő *jürükök* is hoztak magukkal eretnek tanokat.

A XIV-XV. században éppen a balkáni frontszakaszon teljesedett ki a gázi-ideológia, amely a hódítások propagálásával elévülhetetlen szolgálatokat tett az államhatalomnak, tanításai azonban sok ponton elütöttek a hivatalos vallásosságtól. Eljutott ide a miszticizmus is, és elterjedtek különböző dervisrendek tanai, amelyek a hit terjesztésére a békés meggyőzést választották. Eközben megértéssel közeledtek a

keresztényekhez, áttérésüket a *bektasik* például azzal is könnyebbé tették, hogy az iszlám mindennnapi nyűgöt jelentő előírásait, az ima és a böjt

kötelességét, a borivás tilalmát és az asszonyok elzártságát nem mondták ki kötelezőnek. Ezek a különböző vallási áramlatok a Balkán félsziget vegyes vallású közegében is vállalták a társadalmi feszültségeknek, muszlim és keresztény rétegek mozgalmainak ideológiai feltöltését. A legnagyobb felkelést *Sejh din,* nagy tekintélyű misztikus vallástudós vezette 1416-ban, olyan időpontban, amikor a birodalom még az ankarai vereség utáni belső megosztottság sebeit viselte. Felkelése Dobrudzsából indult, türkmének, határvidéki *gázik,* diákok és keresztény parasztok csatlakoztak hozzá. Átcsapott Kisázsiába is, és veszedelmesen megingatta I. Mehmed még gyenge lábakon álló restaurációját. Bukása után Bedreddin hívei Dobrudzsába húzódtak vissza, szektájuk még évszázadok múlva is élt.

A kereszténységgel való tartós együttélés is inkább bomlasztotta, mint erősítette a hivatalos vallási irányzatot. A közös elégedetlenségek oda vezettek, hogy muszlim vallási mozgalmakban keresztények is részt vettek. A más vallásúak iránt toleráns irányzatok, mindenek előtt a *bektasik* agitációja nyomán valamelyes közeledés ment végbe a két vallás hívei között, s ez a *bektasik* olyan engedményein alapult, amelyek tanításukat még erősebben eltávolították a vallásgyakorlat ortodox normáitól: egyfelől engedtek a vallási előírások szigorából, másfelől kölcsönvették a kereszténység több elemét. Az átvételek legszembetűnőbbikét, keresztény szentek és legendák beépítését a *bektasik* hitvilágába európai utazók is felfedezték. Csodálkozva látták, hogy pravoszláv kolostorok javára muszlimok is adományokat tettek, a török főváros szomszédságában pedig muszlim szerzetesek gondozták egy keresztény szent sírját, ahová mindkét vallás hívei elzarándokoltak.

A frissen áttértek csak lassan vedlettek át valóságos muszlimokká. Új vallásuk szabályait már csak nyelvi nehézségeik miatt sem tehették maradéktalanul magukévá: nemhogy a vallási és vallásjogi szövegek meg a liturgia nyelvét, az arabot nem ismerték, de jó részük még törökül sem tudott elegendőkép

pen. A magyarországi török területről fennmaradt leírásokban mindegyre visszatér az a közlés, hogy a török központok katonái és polgári lakosai értenek ugyan törökül, de többnyire délszláv nyelveken beszélnek. Amikor a magyar tartomány felszabadult, muszlim népességének egyik része helyben maradt s másodszori vallásváltással visszatért eredeti keresztény

hitére. Ezek a félig-muszlimok az elhagyott kereszténység és a ráépülő mentalitás sok elemét vitték tovább átalakult életükbe, s minthogy körülöttük megmaradt a keresztény világ, amelyből gyakran feleségeiket is választották, beidegződéseiktől csak lassan szabadultak.

Az iszlám egyenletes terjedése ellenére az oszmán birodalom európai felében a népesség nagy többsége keresztény maradt, és fenntartotta teljes egyházi intézményrendszerét is. Konstantinápollyal egyben a görögkeleti egyház székhelye is török fennhatóság alá került. Hódító Mehmed és utódai elismerték a pátriárka jogait és az alá tartozó egyházi szervezet autonómiáját, maguknak pedig fenntartották a pátriárka, az érsekek és a metropoliták kinevezésének és privilégiumaik megújításának jogát. Az egyházi szervezet hatáskörébe tartozott híveik minden vallási ügye, a tovább működő püspöki bíróságok nemcsak egyházi, hanem polgári perekben is döntöttek. Az egyház megtartotta vagyona egy részét, emellett a hívektől szedett adókból, illetékekből és adományokból tartotta el magát, és fizetett komoly adókat a török kincstárnak és vesztegetőpénzeket a birodalom nagyjainak.

Mivel a balkáni népek intézményei közül a törökök egyedül az egyház autonómiáját ismerték el, rá hárult az a roppant történelmi feladat, hogy az idegen uralommal szemben képviselje e népek legtágabban értelmezett érdekeit. A görögkeleti egyház felső vezetése hamar alkalmatlannak bizonyult e hivatás betöltésére. Tagjai, időnként egymással is marakodva, méltóságaik megszerzésével és megtartásával voltak elfoglalva. Nagyobbrészt az előkelő isztambuli görögök közül kerültek ki, idegenségük különösen a balkáni népek nemzeti ébredésének korában vált nyilvánvalóvá és veszélyessé.

Az érdekképviselet misszióját az alsópapság és a szerzetesek vállalták magukra. Évszázadok viharait átvészelt templomok és monostorok örök veszélyhelyzetben élő lakói jegyezték fel népük históriáját, ápolták hitéletét, őrizték írott nyelvét és művészetét, s ők voltak azok, akik a felszabadulás vágyát és a nemzeti eszmét először megfogalmazták.

Magyarország sajátos helyzete muszlimok és helybeliek viszonyát is sajátossá alakította. Az örök háborús állapot, amely itt legfeljebb csendesedett, de soha nem változott tényleges békévé, a szembenálló ellenfeleket szellemiekben sem engedte egymáshoz közeledni. A törökellenes harcok ideológiájának legfőbb motívuma az volt, hogy Magyarország a keresztény Európa védelmezője a pogány törökökkel

szemben. Egyenként előszámlálható, egyedi esetektől eltekintve sem áttérítés, sem áttérés nem fordult elő: a két vallás közötti szakadék itt valóban áthidalhatatlannak bizonyult. Az ország e korbeli szellemi életét a XVI. században győzelmesen terjedő protestantizmus és a XVII. században ellentámadásba lendülő ellenreformáció harca töltötte ki, s ez végleg megvont minden esélyt idegen ideológiák hatásától.

TUDOMÁNYOK, IRODALOM, MŰVÉSZETEK

1494. december 28-án óriási tömeg tolongott az isztambuli Atmejdán téren. A hatalmasságok drasztikus cserélgetésén edzett fővárosiak újszerű látványosságra gyűltek össze: koruk egyik legjelentősebb tudósa, az eretneknek bélyegzett *Molla Lütfi* lefejezésére.

Még másfél évtized sem telt el Hódító Mehmed halála óta, aki addig nem tapasztalt és soha meg nem ismétlődő nyíltsággal fogadott minden kulturális hatást, érkezzen az Európából vagy Ázsiából. Halála után a hadállásait féltő konzervatív tudóstársadalom éppen Molla Lütfit adta hóhérkézre, azt a tudóst, aki a Mehmed szultán idejében felvirágzó matematikai és teológiai tudományok egyik legszabadabban gondolkodó képviselője volt.

Mehmed korszakára az elkövetkező évszázad erős váltása, a fanatizmusra hajló konzervativizmus felülkerekedése válaszolt. A muszlim tudományok legfőbbike, a teológia, mindig veszélyes terepe volt a kétkedésnek és szabadabb gondolkodásnak: most életveszélyessé vált. 1537-ben szultáni rendelet átkozta hitetleneknek és ítélte halálra méltóknak mindazokat, akik a Próféta szavaiban kételkednek. A fanatizmus a racionális tudományokkal szemben is aratott néhány látványos diadalt. 1577-ben a főváros Galata nevű negyedében korszerű, jól felszerelt obszervatórium épült, az akkori iszlám világ egyetlen ilyen intézménye. Működését a *sejhüliszlám* és a konzervatív *ulemá*k a vallással összeegyeztethetetlennek nyilvánították, 1580-ban feldühített janicsárok az épületet eltörölték a föld színéről.

Az oszmán-török tudományok története a társadalom és a kormányzati rendszer fejlődéséhez igazodott, nemegyszer tőle érkeztek az általánosabb változások első jelzései. E meghatározottság mellett azok a hatások és átvételek alakították, amelyek a birodalom kiépülése során érték.

Amikor a XIV. században az oszmán államban meghatározó fontosságú lett az iszlám, tudományainak fél évezred során kimunkált rendszerét kínálta átvételre. Mindaz, ami felhalmozódott benne, az antik és késő antik ismereteket összegező tudományokig nyúlik vissza. A VIII—X. században főleg tudósok fordították arabra Arisztotelész,

Hippokratész, Euklidész, Ptolemaiosz és Galenus műveit, mellettük kisebb számban Iránban és Indiában készült csillagászati és orvostudományi munkákat. E fordítói mozgalom a kor tudományosságának összesítésével alapot adott az önálló muszlim tudományok létrejöttéhez, az arab nyelvet pedig alkalmassá tette a legmagasabb szintű gondolatok kifejezésére.

A muszlim tudományok fejlődését azonban végül nem a görög előzmények határozták meg, hanem az, hogy mit engedett belőlük tovább élni a vallástudomány. Ettől pedig idegen maradt a görög logika és filozófia, saját kialakulását is részben az ellenük folytatott hadakozásnak köszönhette. Jóval nagyobb teret engedélyezett viszont a gyakorlatban felhasználható tudományok, mindenekelőtt a csillagászat és az orvostudomány művelésének, s nem akadályozta műszaki újdonságok átvételét sem.

Amikor az oszmán-törökök ismerkedni kezdtek a tudományokkal, már jó három évszázada lezárult az iszlám ortodoxia kialakulásának folyamata, s vele együtt az a harc is, amelynek során az ortodoxia szabályozta a tudományok mozgásterét. A kialakult rendszeren a törökök már nem változtathattak.

Az oszmán tudományok kezdete hasonlított az arabokéhoz, azzal az eltéréssel, hogy nem a görög, hanem az iszlám tudományok eredményeiből sarjadt. Arab munkák fordításai, kivonatai, átdolgozásai készültek el, s ennek kapcsán meghonosodtak a muszlim tudományok sajátos, e kezdeti munkának éppen megfelelő műfajai: a kommentálás, annotálás és a különböző munkákból kompilált enciklopédiák készítése. Az ortodox vallástudományhoz ekkor már nemigen lehetett lényeges kiegészítéseket fűzni, a fenti módszerekkel összeállított munkák a növény- és állatvilágot, a hegyeket, folyókat és csillagokat, a betegségeket és gyógyításukat írták le.

Ez a folyamatosan gyűlő ismeretanyag nem tartalmazott meglepő újdonságokat, puszta felhalmozódása is alapot teremtett azonban ahhoz, hogy egy változásokat hozó kor valóban önálló, magasabb szintű tudománya épülhessen rá. Ehhez az előrelépéshez adott nélkülözhetetlen ösztönzést Hódító Mehmed mindenre fogékony egyénisége.

A barbárnak, véreskezűnek bélyegzett szultánok legjobbjai általában vonzódtak a tudományokhoz és művészetekhez. Hódító Mehmed apja, II. Murád hetente kétszer magához rendelte tudósait, hogy tudományos és vallási kérdésekről értekezzék velük. Burszában és Edirnében iskolákat

alapított. A hozzá hasonló uralkodók sorából a Hódító egyedülálló liberalizmusával tűnt ki, s tiszteletével az emberi szellem minden alkotása iránt. Az elfoglalt Konstantinápoly könyvtáraiból kiválogatta és lefordíttatta magának a görög tudomány legjelesebb munkáit, az 1465-ös év nyarát és őszét például - a hadsereg fáradtságára hivatkozva - hadakozás helyett Ptolemaiosz tanulmányozásával töltötte. Felmérette Kisázsia ókori építészeti emlékeit, s udvarába itáliai művészeket hívott, köztük Gentile Bellinit.

Mehmed meg akart ismerkedni annak a világnak a kultúrájával, amelyet hódításai zsákmányául szemelt ki; az európai kultúra befogadása egyéniségének hódítói megfontolásoktól sem mentes nyitottságát mutatja. Liberalizmusa viszont a muszlim tudományokhoz fűződő viszonyán mérhető le. Három évszázaddal az ortodoxia győzelme után felélesztette a vitát vallás és filozófia viszonyáról, s az ortodox vallástudománytól elhajló, a filozófiai és racionális gondolkodást igenlő felfogás képviseletére egy iráni teológust hívott meg. Az ő korát közvetlenül megelőzően az imaidők és Mekka irányának meghatározása miatt külön is fontos muszlim csillagászat és matematika központja Szamarkand volt: a Hódító innen hívta udvarába a kor egyik legjelentősebb tudósát, *Ali Kus*csut (t1474). Az ő és tanítványai - köztük a később kivégzett Molla Lütfi - munkássága emelte magas szintre a matematika művelését, olyannyira, hogy a *medreszé*k tanrendjében a teológia testvértudományává vált.

A tudományos élet fellendülését Mehmed nemcsak ösztönözte, hanem az anyagi feltételeket is biztosította hozzá. Tudósok munkájának és az oktatásnak színteréül *medreszé*ket, az orvostudomány műveléséhez kórházakat alapított komoly könyvtárakkal, s példáját magánszemélyek is követték.

Árnyékát azonban, amely egy muszlim uralkodóról vetült a földre, még Mehmed sem léphette át. Liberalizmusának és tudomány-szeretetének határt szabott az, hogy a korszak legerősebbé nőtt iszlám birodalmának szultánjaként képviselnie és őriznie kellett az ortodox vallási irányzatot. Csakhogy az ő idejében az ortodoxia is az átlagosnál magasabb szintű kifejezést nyert. A vallás és a filozófia vitájában természetesen az előbbi került ki győztesen, de a kor egyik legegyénibb gondolkodója, *Hodzsazáde* (+1488) képviseletében, akinek értekezése egészen a legújabb korig a vallástudomány alapmunkája maradt szerte az iszlám világban.

Korszakos eredmények, fordulatot hozó újítások Mehmed korában sem születtek, de a tudományos élet különböző területeit kiegyensúlyozott, magas színvonal és élénkség jellemezte. A következő két évszázad során ezt egyenetlenség váltotta fel: hol egyik, hol másik tudományszak éledt fel egy-egy kiemelkedő egyéniségnek köszönhetően, de a tudományok művelése általánosságban elvesztette lendületét. Az általánosítás igényével készült munkák megritkultak, a komoly teológiai viták skolasztikus huzakodásokká, a hittételek boncolgatásává silányodtak. A módszer ismét az átdolgozás, kiegészítés és kommentálás lett.

Hódításaik révén az oszmán-törökök előtt éppen a nagy földrajzi felfedezésekkel egyidőben tárult fel a világ. A felfedezések meg a terjeszkedéshez szükséges ismeretek iránti érdeklődés a XVI. század első felében a geográfia hirtelen fellendülését eredményezte. *Piri Reisz* (+1554), Szulejmán szultán admirálisa, 1521-ben hajózási kézikönyvet írt a Földközitengerről, és elkészítette Kolumbusz 1498-as világtérképének másolatát. A század közepén készült egy másik hajózási könyv, *Szejdi Ali Reisz* munkája, amelybe az Amerikát illető 90 legfrissebb ismeretek is belekerültek. E két alapmunka mellett e században sok, kevésbé jelentős földrajzi könyv készült.

A II. Mehmed alatt megindult állami törvényhozás Nagy Szulejmán uralkodása alatt nemcsak mennyiségét tekintve tetőzött, hanem abban is új tartalmat nyert, hogy a fanatizmusnak utat nyitó uralkodó az állami törvényeket feltétlen összhangban kívánta tartani a *seriattal.* A világi és vallási jog összekényszerítésére készült elméleti munkák és az egyes konkrét esetekre kibocsájtott jogi vélemények praktikus mivoltukban is a muszlim jogtudomány késői, jelentős alkotásai.

A XVII. század új áramlatot hozott az oszmán-török tudományokban. Hagyományos ágai és műfajai addigra elsekélyesedtek, ahogy a birodalom egészén, szellemi életén is úrrá lett a pangás. A század első felének magányos óriása, *Kjátib Cselebi* (másik ismert nevén *Hadzsi Halifa*, 1609-1657), ez az ulema-eliten kívül rekedt, visszavonultan tanuló és alkotó tudós, a pangásból merész fordulattal, az európai tudományos eredmények átvételével próbált kitörni. Elkészítette az akkor ismert világ geográfiai leírását, Európáét különös részletességgel, s a földrajzi fejtegetésekbe történeti ismereteit is beleszőtte. Szakított az oszmán-török történetírás évszázados hagyományával, amely a XIV-XV. század fordulóján született, és a XV. század második felétől egyre több, a

birodalom életének eseményeit a szemtanúk pontosságával leíró kronologikus munkát alkotott. Érdeklődési köre azonban alig terjedt túl birodalma határain, legfeljebb a törökségnek az oszmánok előtti történetével foglalkozott. Ha túllépett a személyes élmények leírásán, csak muszlim történeti munkákra támaszkodott, az állami adminisztráció óriási iratterméseből is csak a XVI. századtól merített. Kjátib Cselebi viszont világtörténetet is írt, a török történet európai vonatkozásait pedig európai munkák segítségével igyekezett megérteni.

Kjátib Cselebi munkássága csúcsot jelentett, de törekvése nem egyedülálló. A XVII—XVIII. században, jókora késéssel ugyan, de az orvostudomány is átvette az európai kutatások és a gyakorlati gyógyászat eredményeit.

Az a bőkezűség, amellyel az állam támogatta, s azok a korlátok, amelyekkel a vallás nehezen átléphető határok közé szorította az oszmán-török tudományok fejlődését, a főiskolák helyzetén és tananyagán is lemérhető. A szellemi életre figyelő uralkodók, mindenekelőtt Hódító Mehmed és Nagy Szulejmán, olyan medreszéket alapítottak, amelyek anyagi ellátottságukat tekintve felértek az európai egyetemekkel. Gazdag könyvtárak, jól felszerelt kórházak tartoztak hozzájuk. Itt az államvezetéstől arra érdemesített tudósok tisztes megélhetést kaptak, lehetőséget az alkotó munkára és az oktatásra, a növendékek ösztöndíjban részesültek. A tudományos élet mindenestül a *medreszé*khez kötődött, csak néhány magányos tudós, mint Kjátib Cselebi szorult e megszabott rendszeren kívülre.

A ma tudósai ezekben nevelték a holnapéit, ám a továbbadott tudásanyagot már nem a kincstár nagyvonalúsága, hanem a muszlim tudományok évszázadok alatt kiépült rendszere határozta meg. A *medreszé*k tananyagának nagyobb része klasszikus arab munkákra épült, néhány kiugró nagyságtól eltekintve az oszmán tudósok alkotásainak az a szerep jutott, ami egész tudományuknak: kiegészítettek és magyaráztak.

Minthogy a törökök tudományos élete a nagyvárosokhoz, közülük is elsősorban a fővároshoz kötődött, és egész szellemi életüket áthatotta a vallás, a birodalom keresztény őslakosságú, muszlim hagyományú központokkal nem rendelkező európai fele nem nyújtott megfelelő terepet a tudományok műveléséhez. A tartományi központok medreszéibe nem jutottak birodalmi hírű tudósok, ezekben tisztes, középszintű oktatás folyt, amit a tartományi viszonyokhoz képest jól ellátott könyvtárak segítettek. Ez

utóbbi annál is tiszteletre méltóbb, mert az oszmán-törökök csak a XVIII. században ismerték fel a könyvnyomtatás áldásait, vidéki iskoláikat addig kézzel másolt könyvekkel látták el.

Az európai tartományok életében csak elvétve bukkant fel egy-egy helyi jelentőségű tudós. Ilyen volt a történetíró *Ibrahim Pecsevi* (1574-1649?), aki Pécs városában született, élt és alkotott. Kjátib Cselebi közvetlen előfutáraként latin és magyar nyelvű történeti munkákat használt fel az 1520-1640 közötti magyarországi eseményekről szóló műve megírásakor.

Az oszmán-török szépirodalom a perzsa irodalom minden mást visszaszorító hatása alatt született. Ebből kölcsönözte műfajait, gondolat- és formavilágát, s hamarosan nyelve is megtelt perzsa szavakkal és kifejezésekkel. Az oszmánok első költője, irodalmi nyelvük megalapítója, *Ali Ásik Pasa* (1271-1332) is Iránból telepedett át Anatóliába. *Dervis* volt, ahogyan az oszmán költészet első művelői közül többen is.

Innen indult ki a szépirodalomnak az a vonulata, amelyet *díváni* költészetnek nevezünk. A *díván* verseskötet, lírai és dicsőítő költemények gyűjteménye, amelyeknek gondolati elemei jórészt a miszticizmusból és a *dervisek* eszmevilágából eredtek. Nagy súlyt kapott benne a szerelem - amely misztikus költőknél szimbolikus értelmű istenszeretet, beteljesedése pedig egyesülés a földöntúlival -, a szerelem kiváltotta boldogság és boldogtalanság, a hősiesség és a halál. Legáltalánosabb műfajai a lírai és dicsőítő költemények, az öt-tizenkét párversből, bejtből összefűzött, hol ódának, hol dalnak fordított *gazalok,* ritkábban nagy terjedelmű elbeszélő költemények. A gazalokat a versmértékek változatossága rendkívül dallamossá tette.

A *díváni* költészet a szultánok és fiaik udvaraihoz kötődött. Az uralkodók nemcsak bőkezű mecénásokként és értő irodalombarátokként támogatták a költészetet, hanem jó néhányuk maga is verselt, így Nagy Szulejmán és fia, II. Szelim. A költészetet és művelőit megbecsülő udvari közegben egyre több költő nyüzsgött, egy részük maradandó értékekkel gazdagította a török irodalmat. A XV-XVI. század fordulóján a lírikus *Ahmed pasa* (1420-1497), az egyéni tartalmú és szépen formált gaza/okat író *Nedzsáti* (Í1509), a mély érzésű költőnő, *Mihri Hatun* (1456 k.—1512), a tavaszról éneklő *Meszihi* (1472 k.-1512), a bibliai József és Potifárné közel-keleti megszemélyesítőinek, Juszufnak és Zulejhának történetét törökül újrateremtő *Hamdi* (+1503), majd a XVI. századi aranykor életörömöt árasztó poétái, a nagy képzelőerővel megáldott, misztikus *Hijáli*

(+1557), az érzéki szerelmet és az istenimádatot egyaránt tisztelő *Fuzuli* (1495-1556), meg a kor két költőóriása, a lírikus *Báki* (1526-1600) és a Ferhád és Sirin többször megénekelt történetét oszmántörökre átültető *Lámi* (1472 k.-1531/32).

A XVII. század társadalmi elégedetlenségei az addig csak magasztos érzéseket kifejező költészetbe új elemet hoztak, a szatírát, elsősorban *Vejszi* (+1628) és a tiszteletlenségéért halállal lakoló *Nefi* (1572-1635) jóvoltából.

A szigorú szabályok szerint építkező *díváni* költészet perzsa és arab szavakkal megnehezített nyelve és gazdag szimbólumvilága miatt elérhetetlen és idegen marad az átlagemberek számára. Ők egy gazdag, népi irodalmat tartottak életben, amelyet ásikoknak nevezett énekes költők és *medda* mesemondók találtak ki és terjesztettek. A szépirodalomnak csak ebben a népi vonulatában talált művelőkre és követőkre az epika. Néhány nagy népi elbeszélő mű nagy elterjedtségnek és népszerűségnek örvendett, elsősorban azok, amelyeknek főszereplői legendás hőssé emelkedett *gázik* voltak, mint *Szejid Battal* vagy *Szari Szaltuk.* Az *ásikok* egy vékony felső rétege, benne janicsárköltők és elvétve magas állású emberek szultáni hadjáratokat, nagyobb csatákat énekeltek meg, ami által némi kapcsolatuk alakult ki az udvarral, olyannyira, hogy a XVIII. században már egy-egy udvari költőre is hatást gyakoroltak. Az *ásikok* és *meddahok* nagy többsége azonban ismeretlenül táplálta a népi irodalom óriás folyamát. Dalok, mesék, anekdoták, találós kérdések és közmondások maradtak utánuk, amelyeknek összegyűjtése csak a múlt század végén indult meg.

Nekik köszönhető a néphumor naivan bölcs megszemélyesítője, a XIII. századi *Naszreddin Hodzsa* köré szőtt anekdotakincs, és a kínai minta nyomán a báb- és árnyjáték keverékéből kialakított sajátos török „színház”, a *karagöz* vaskos humorú játékai. A birodalom európai felében, ahová a *díváni* költészet inkább csak könyvek lapjain, nem pedig itt működő költők jelenléte révén jutott el, ez a népi költészet jelentette az oszmán-török irodalmat. Dalai hatottak a helyi költészetekre, a Balkán félsziget déli részén, különösen Görögországban pedig saját műfajjá honosodott a *karagöz.*

Míg a tudományok elsősorban az arab, az irodalom a perzsa előzményeken épültek fel, addig az oszmán-török művészetek önállóbb utat jártak be. Létrejöttük helyszínén, Kisázsiában, két magasan fejlett kultúra élt egymás mellett, a szeldzsuk és a bizánci, a távolabbi környezetben pedig a perzsa és az arab. Az oszmán-török művészetek természetesen a nagy

egészhez, az iszlám művészethez kapcsolódtak, a közvetlen helyi előzmények is hatottak rájuk, de további útjukat - főleg a XV. század elejétől - már saját társadalmuk igényei határozták meg.

Az első jelentős alkotások a kultikus építészetben születtek. A templomok, a szultáni engedéllyel alapított és a pénteki főima elmondására kijelölt nagyobb *dzsámik* és a kisebb *mecsetek* már a korai időkben különböztek mind az oszlopokkal osztott belső terű arab, mind a négyszögű udvar oldalainak közepén elhelyezett négy épület együtteséből álló iráni dzsámiktól. A korai török dzsámik-mecsetek három alaprajzi típus szerint épültek: T alakot, téglalap vagy négyzet alaprajzot követtek (a téglalap a szeldzsuk templomok legáltalánosabb alaprajzi formája). Az Iznikben, Burszában és Edirnében épült, legrégibb dzsámik mellett már megjelentek a későbbi templomegyüttesek legfontosabb tartozékai: a főépület sarkán álló *minaret,* előtte előcsarnok vagy négyszögletes, árkádokkal körülvett udvar, mögötte sírkert. A három típus közül a centrális kupolával fedett, négyzet alapú épület lett egyre gyakoribb s került ki végül győztesen; ehhez a Hágia Szófia példája meghatározó ösztönzést adott.

Amióta a törökök Konstantinápollyal együtt megszerezték a bizánci építészetnek ezt a sok nagyszerű alkotás között is magányos csodáját, vissza-visszatért ellenük a vád, hogy vallásos építészetük nemcsak tanult a Hágia Szófiától, hanem híján az eredetiségnek, annak szolgai utánzása.

A Hágia Szófia világos, tiszta alaprajzával, monumentális, mégis harmonikusan egységes felépítésével tökéletesen oldja meg a centrális kupolatemplom belső terének kiképzését. Külseje azonban méltatlan e belsőhöz: a főkupola nyomását vastag falazat ellensúlyozza, az épület tömege nehézkes, látványa érdektelen. Az oszmán-törökök, akik már já

ratosak voltak a centrális kupolatemplom építésében, a Hágia Szófiától eltanulták a belső tér monumentalitását. A főkupolát meg a hozzá csatlakozó félkupolát és kupolácskákat soha nem dekorációként, hanem mindig szerkezeti elemként használták. Ezután túlléptek a tananyagon: a szerkezet belső logikáját kivetítették a külsejére is, megteremtették a belső tér és a külső látvány harmóniáját.

A belső tér felépítése az alsó zömök, a terhet viselő szerkezeti tagoktól felfelé haladva mind könnyebbé, áttörtebbé és levegősebbé válik egészen az ablakkoszorú által megvilágított, mennyboltozatszerű főkupoláig; a külső kiképzés viszont a főkupola tömegének ferde irányú mozgáskomponensét lefelé és kifelé haladva mind kisebb és karcsúbb tagokra bontja, hogy végül

a templomtestet észrevétlenül oszlassa el a külső pilléreket bekerítő, árnyékos árkádok között. A dzsámi sziluettjében felsejlik a kerek nomád sátrak formája - a fiatal, lelkes és Isztambulba beleszerelmesedett Kós Károly fedezte fel és írta le így az oszmán-török dzsámi harmóniában rejlő eredetiségét.

A legnagyobb dzsámik vallási, tudományos és népjóléti központok voltak. A templom, a *minaretek, a* zárt udvar és a fejedelmi mauzóleumokkal, türbékkel megrakott sírkert összekapcsolódó együttese mellé vagy köré még egy sereg épületet emeltek: *medreszé*t könyvtárral, kórházat orvosképző iskolával, derviskolostort, *karavánszerájt*, ivókutat: csesmét, közfürdőt és szegénykonyhát: *imárete*t.

Ezek közül néhány már a világi építészet része. A katonai, közlekedési, kereskedelmi és szociális célokat szolgáló építmények ugyanolyan nagy számban készültek szerte a birodalomban, mint a vallásiak. Katonai objektumok a hódítás adott szakaszában elsősorban mindig az éppen hadszíntér peremvidéken épültek. Amikor a XVI. század második felében megtorpant a terjeszkedés, az új erődítések is megritkultak, helyette a régiek korszerűsítése, majd a kincstár szűkös évtizedeiben a karbantartása folyt. A nagy folyókat átívelő hidak egy része, pl. a gyurgyevói Duna-híd vagy a Dráva eszéki hídja is elsősorban a katonaság részére épült, míg azok, amelyek kereskedelmi utak részét képezték, pl. a budai és a váci Duna-hidak, az áruforgalmat s benne mindenekelőtt az élőállatok hajtását szolgálták.

Az utazók - követek, futárok, kereskedők-szállásául épültek a napi járóföldre felállított vendégházak, az egy- vagy többszintes kara*vánszerájok.* Bár a négyszögletes udvar falaiba épített fülkék vagy az alvópolcos nyitott rekeszek, ahol ember és lova gyakran együtt húzta meg magát, inkább éjjeli menedéket, semmint kényelmet nyújtottak, a karavánszerájok hálózata e kezdetleges viszonyok ellenére is az óriásbirodalmon belüli biztonságos közlekedés egyik fontos feltétele volt.

A nagyvárosok kereskedelmi centrumai, a kupolák erdejével fedett, utcákra és az utcák mentén kis üzletekre osztott óriási árucsarnokok, a *bedesztánok* vagy *kapali csarsik,* a világi építészet legjelesebb alkotásai közé tartoztak. A városokban sok kommunális létesítmény épült: vízvezetékek, közkutak és közfürdők, meg szociális intézmények, szegényházak, ingyenkonyhák.

Az építészet sokkal nagyobb életteret kapott, mint a tudományok. A vallás nem állított gátakat, hanem éppen serkentette a vallásos és szociális építkezéseket. Állam és gazdag magánember egyaránt kötelességének érezte a hit és az elesettek kövekből emelt szolgálatát, az utóbbi mellesleg magánvagyona mentésének egyedüli módját is vallási alapítványok létesítésében találta meg. A hódítás szolgálata és az állami centralizáció a világi építkezéseknek adott lendületet. E kedvező körülményeknek köszönhetően az építőművészet nem rezonált olyan érzékenyen a birodalom életútjának változásaira, mint a tudományos élet. Már akkor jelentős alkotásokat hozott létre, amikor az oszmán állam még csak megcélozta a nagyhatalmi státuszt, s azután is jó ideig tartani tudta szintjét, hogy eltartója megindult a hanyatlás útján.

A XV. század végéig az építészet remekei néhány nagyvárosban épültek fel, ezután főleg Isztambult gazdagították. A főváros máig épen álló legrégibb nagytemplomát, II. Bajezid dzsámiját, 1506-ban fejezte be *Kemáleddin.* Az ő és kortársai művei nyitották meg a vallásos építészet kiteljesedésének korát, amely a kilencvenkilenc évet élt és sokat dolgozó *Szírián* (14897-1588) életművében ért csúcsára. Több mint 300 kultikus és világi épületet, vízvezetéket, hidat stb. tervezett, és épített fel jórészt maga, a birodalom minden táján. Közülük az isztambuli Sehzáde és Szulejmánije, s az edirnei Szelimije dzsámik a legnevezetesebbek. Szinán iskolát teremtett. Őutána a templomok belső szerkezete, arányai, formája sokáig nem változott, de részleteik tovább finomodtak: bizonysága a *Mehmed aga* (1540-1620) által 1616-ban befejezett Szultán Ahmed, ismertebb nevén Kék dzsámi Isztambulban.

Azok a dzsámi-együttesek, amelyekről fentebb szó esett, a legnagyobbak a maguk nemében. A fővárosban vagy más nagyvárosokban épültek, szultánok alapították őket, s alapítójuk halála után is állami kezelésben maradtak. Mögöttük kissé lemaradva, de még az élvonalban és szintén nagyvárosokban egy sor nagy dzsámi következett, uralkodók és a birodalom leggazdagabb előkelőségeinek alapításában. Vidéken, különösen az európai tartományokban ennél szerényebb templomok, közép- és kisdzsámik, meg egyszerű mecsetek épültek.

A balkáni és magyarországi vallásos építkezésben az állam alig vállalt részt, a templomok, kolostorok és iskolák alapítói a hosszabb ideig helyben szolgáló magas rangú tisztviselők közül kerültek ki. A megrendelők, akik

közül sokan az európai birodalomfélben cserélgették hivatalaikat, több helyen is építkeztek, feltehetően gyakran azonos építőmesterekkel.

E tény és a stílus összbirodalmi egységesülése miatt Macedóniától Magyarországig temérdek apróbb-nagyobb azonos megoldás jellemzi a dzsámi- és mecsetépítést. A Balkán-félszigeten megmaradt néhány T alakú dzsámi, de a terület egészén két alaprajzi változat élt. Az első, ősibb és egyszerűbb, a téglalapra emelt, síkfödémmel záródó, esetenként sátortetejű épületé, amelynek főhomlokzatához nyitott előcsarnok csatlakozik. a másik, amely a XVI. századra minden más változatnál nagyobb számban jelent meg, a kupolával záródó négyzet alakú, amelyhez a főhomlokzat elé kupolákkal fedett, három boltszakaszos előcsarnok járul. Mindkét típus mellé egy *minaretet* építettek.

Mind a téglalap, mind a négyzet alaprajzú dzsámik szerkezetükben és belső díszítésükben típusuk egyszerűbb megoldásait képviselték. A fővárosi szultán-dzsámik színes csempékből kirakott falburkolatait itt festett feliratok, virág- és indadíszek, geometrikus motívumok helyettesítették. A templomok legtöbbje egyben az oktatásnak is otthont adott, csak a gazdagabb alapítványokban találkozunk templom-együttesekkel, ahol a dzsámihoz *medresze*, derviskolostor, esetleg szegénykonyha tartozott.

Mint a hadak folytonos vonulásának, követek, futárok, kereskedők járás-kelésének terepe, a Balkán-félsziget bőségesen el volt látva az utazást kiszolgáló világi építményekkel. Magyarországon a mozgást, útonjárást elsősorban katonák szakadatlan verekedése és menekülők futása jelentette; itt az időtálló polgári építmények nem az ilyen „utasok”, hanem a városi muszlim lakosság szükségleteire készültek. Mindenekelőtt közfürdők, hév-, termál- és gőzfürdők *(ilidzsa, kaplidzsa, hamam)*, amelyek Budán, mint kupolacsoportokból fűzött óriásszemű lánc húzódtak a duna-parti hőforrások mentén. Az oszmán társadalom egyik jellegzetessége, az egyéni létbizonytalanság fejeződött viszont ki abban, hogy a fővárosoktól eltekintve az építészetből szinte teljesen hiányoznak a magánpaloták.

Azután, hogy a kialakuló iszlám ortodoxia a IX. századtól visszaszorította az emberi és állati alakok nyilvános ábrázolását, a festészet sajátos utat járt be. A falfelület tiltott terület lett az alakos ábrázolás számára, itt festve vagy falicsempékbe égetve a növényi ornamentika és az írás lett a díszítés legfőbb eszköze. Az arab írás a betűk szemgyönyörködtető

változatosságával pompásan megfelelt erre a célra, s a szükség még ennél is pompásabbá, dekoratívvá és ötletessé tette felhasználását.

Az alakokat és jeleneteket ábrázoló festészet a könyv lapjaira szorult. Méreteiben összezsugorodott, tartalmában viszont gazdagabb lett. A miniatúrákat, amelyek a perspektívát egymás fölé rajzolással igyekeztek érzékeltetni, alkotóik aprólékosan kidolgozták, s olyan színekkel festették, amelyek a mai napig sem vesztették el varázslatos élénkségüket. Az oszmán miniatúrafestészet a perzsa, a középázsiai és a távoli kínai festészet hatása alatt indult útjára, de később csak a perzsa őrizte meg befolyását. A török festők ezt a példaképet egyrészt a feldolgozott témák változatosságában lépték túl, amennyiben a vallás és a mondavilág témáin meg az uralkodók ábrázolásán túl szívesen nyúltak a mindennapi élet eseményeihez is, másrészt a romantikusabb perzsa ábrázolással szemben realizmusra, nemegyszer naturalizmusra törekedtek. A festők, *nakkások*, műhelyekben dolgoztak, egy-egy gazdagabban illusztrált kötet miniatúrái egész munkaközösségek alkotásai. A nagyszámú illusztrátor közül kiemelkedik a XVI. század néhány nagy egyénisége: *Matrakcsi Naszuh, Oszmán* és *Nigjári* (1492-1572).

A birodalom európai tartományai a miniatúrafestészetben sem tüntették ki magukat, hiszen az illusztrálásra érdemes szépirodalmi és tudományos könyvek sem itt születtek. Érezhető hatása volt viszont a török agyagművességnek. Csúcsának, a kerámiakészítésnek a termékei persze csak importcikként jutottak el európai tájakra, például az erdélyi fejedelmek rendeltek egy-egy tétel falicsempét, hogy gyulafehérvári palotájuk vagy a sárospataki vár valamelyik szobáját kirakassák vele. Ezek a szultáni mecsetek vagy paloták ékesítésére használt csempék és edények a kisázsiai Iznikben készültek a XV-XVI. században, s fehér alapon a tenger és az ég színét idéző kobaltkékkel festett, változatos növényi ornamentika díszítette őket. A kékfehér eljárás mellett elterjedt az ún. *kütahjai* stílus is, amelynél az edényre kobalt és fehér alapon fogazott leveleket, vörös virágokat, arabeszkeket és indákat égettek. Az európai tartományokban nem létesültek izniki kerámia-műhelyek, de a köznapi edényeket előállító agyagművesség helyi és török formakincse, díszítőelemei kölcsönösen hatottak egymásra.

Hasonló a helyzet a textilszövéssel is. Az értékes szőnyegek és a diplomáciai érintkezések során ajándékozott, kincset érő díszkaftánok kisázsiai műhelyekben készültek, de a helyben készített szőnyegek és

takarók, a ruhák anyagai, szabása és hímzései magukon viselték a sok évszázados oszmán-török hatást. Ugyanígy a fémművesség termékei is, amelynek remekei, a finom művű fegyverek és ékszerek, a gazdagon díszített edények a birodalom keleti feléből kerültek a nyugatiba, az egyszerű használati tárgyak azonban helyben készültek, s a török motívumkincs a keresztény ötvösök munkáján is megjelent.

TARTOMÁNYI BERENDEZKEDÉS A BIRODALOM EURÓPAI FELÉBEN

A XVI. század második felében egymástól már óriási messzeségben fekvő területek tartoztak az oszmán birodalomba. Nyugati és keleti végpontjait, az észak-afrikai Oránt és a kaukázusi-perzsiai határszélt 50 délkörnyi távolság választotta el egymástól. Legdélibb állásai, Jemen és Áden az egyenlítőtől mindössze 13 fokkal feküdtek északra, s a birodalom innen egészen Buda fölé, az északi szélesség 48. fokáig terjedt. Az államkolosszus eltérő fejlettségű, különböző gazdasági rendszerekben és egymást tagadó kultúrákban élő társadalmak nagy, közös kényszerzubbonya lett.

A közös államkeret nemcsak az összezárt népek tűrőképességét tette próbára, hanem az igazgatásukra vállalkozó államhatalom leleményességét is: a centralizáció elvének és gyakorlatának fenntartásán belül meg kellett találnia azt a határt, ameddig uralma szilárdságának feladása nélkül, haszonnal alkalmazkodhat a helyi viszonyokhoz.

Ez az alkalmazkodás a tartományi berendezkedés több típusát, a helyi igazgatás változatos formáit hozta létre. A birodalom európai felében a három nagy modell: a közel-keleti arab, a balkáni—kisázsiai és a vazallus államokbeli berendezkedési forma közül a két utóbbi élt, önmagukon belül is jókora módosulásokkal.

A tartományok igazgatásának klasszikus 102, modellje Kisázsia nyugati felén és a Balkánfélszigeten valósult meg legtisztább formájában. Ezen a két területen teljesedett ki a földek hasznosításában a tímár-rendszernek nevezett mód: a földek felosztása javadalombirtokokra és kincstári kezelésűekre, amire azután az egész adóztatás és pénzügyigazgatás felépült. Ezek adminisztrációja során itt kapott tényleges jelentőséget a közigazgatás területi tagolódása. A szultáni törvények aprólékos részletekig meghatározták e területek gazdasági hasznosítását és mindazokat

a szolgálatokat, amelyekkel a meghódított alattvalók tartoztak az államnak és földesuraiknak.

A biztos katonai megszállás, a telepítések, az őslakosság egy részének iszlamizálása, illetve bekényszerítése a hadseregbe, a termelés erőteljes bekapcsolása az összbirodalmi gazdaságba: e tényezők mellett a polgári közigazgatás megszervezése tette teljessé a balkáni országok szilárd beépítését a birodalomba.

A török hódítás a félsziget számára mind a gazdasági életben, mind az igazgatásban egységesülést hozott. Területét egymással rivalizáló kis államocskák helyett az oszmán birodalom egyetlen tartománya, a ruméliai *ejálet* (másik nevén *vilájet)* foglalta el, amelynek központja Edirne, utóbb Szófia lett. Önálló tartomány rangjára emelték az 1570-ben meghódított Ciprust, és hosszú szétválási folyamat végén, 1580-ban *ejáletté* alakult Bosznia is. A hadászati szempontból kiemelten fontos magyarországi határtartományban az elsősorban katonai feladatokkal megbízott *beglerbége*k, s így az alájuk rendelt *ejáletek* száma is magas volt. 1541 után Buda, 1552 után Temesvár, 1596 illetve 1600 után Eger és Kanizsa körül alakultak ki *vilájete*k. E legnagyobb közigazgatási egységek *livá*kra (más szóval *szandzsákokra)* oszlottak, ezek tovább *náhijé*kre illetve *kazá*kra (bírósági körzetekre).

Az *ejáletek* és *livák* élén álló *beglerbége*k és *szandzsákbégek* széles körű illetékességgel, ám szűkre szabott önállósággal kormányozták az alájuk rendelt területet. Mint a polgári igazgatás legrangosabb helyi képviselői szemmel tartották a gazdasági életet, azt a népes apparátust, amely a pénz- és adóügyekkel foglalkozott. Az ellenőrzés mellett személyes hatáskörükbe tartozott kisebb értékű birtokok kiutalása, illetve javaslattétel adományozásokra, s a pénzügyek különböző területein is mindegyre közvetlen részvételükkel találkozunk. Felügyelték a rendészetet, és mint az ítéletvégrehajtások ellenőrei és a halálos ítéletek végrehajtásával megbízott hatóságok, a jogszolgáltatásba is mindegyre beleavatkoztak - többnyire illetéktelenül. Tisztségük elsősorban mégis katonai feladatokat rótt rájuk. Háborúban ők mozgósították és parancsnokolták körzetük szpáhi-katonaságát. A ruméliai, a boszniai és a budai *beglerbégek* állandó főszereplői a birodalom európai háborúinak, a budait emellett a Bécshez fűződő mindennapos diplomáciai érintkezés könnyűnek nem nevezhető irányítása is terhelte.

A *beglerbégek* és *szandzsákbégek* után az igazgatás szakágainak vezetői sorakoztak fel, alattuk a közép- és alsószintű hivatalviselők sokezres tömege. Népes együttesük három nagy csoportra oszlott. Az elsőt a katonai tisztségek viselői alkották. A *szpáhik* élén minden szandzsákban egy *miralaj* (másik nevén *alajbég)* állt, a várőrségeknek *dizdáro*k parancsoltak, a folyami flottáknak *kapudánok.* E vezető rangokat a kisebb egységek tisztjei követték. A második csoport a pénzügyi élet szakembereiből állt, élén a *vilájet* birtok- és pénzügyeit irányító két defterdárral, mögöttük az egy-egy gazdasági, pénzügyigazgatási egység gyakorlati részfeladatait

intéző nagyszámú eminnel és ámillal. A harmadik csoportot a jogi-jogszolgáltatási és rendfenntartási apparátus alkotta. Legfontosabb képviselőjük a *kádi,* a muszlim világ bírája, míg a rendészet teendőit a katonai feladatokkal is megbízott *szubasik* látták el.

A tartományi igazgatás persze ennél a sematikus, leegyszerűsített váznál jóval terebélyesebb és körülményesebb rendszert alkotott. A valóságban a három csoport sem vált el ilyen élesen egymástól. A helyi tisztségviselők központi ellenőrzésének ugyanis éppen az volt egyik záloga, hogy illetékességi köreik minduntalan átfedték egymást, ami által már maguk a hivatalviselők egymás riválisaivá és így ellenőreivé váltak.

E bonyolult rendszernek egyébként is volt néhány olyan szervezete, illetve tagja, amelyik koordináló és ellenőrző funkciót is ellátott.

A *beglerbégek* munkáját is tanács, *díván* segítette, akárcsak a szultánét és nagyvezírét, a tartomány előkelőiből *(áján-i vilájet)* összeálló lazább szervezet pedig egy-egy kisebb körzet mindennapi problémáinak elrendezését segítette. A legmarkánsabb koordináló mégis a *kádi* volt, aki bírói és közjegyzői munkája mellett birtok- és adóügyekkel, a katonák mozgósításával, rendészettel és sok más egyébbel is foglalkozott, s így a helyi igazgatás kulcsfigurájaként arra is alkalmas volt, hogy a központi kormányzat „szeme és füle" legyen.

Míg a hivatalszervezet középső és alsó szintjein szolgáló emberek és a katonák nagy tömegei kötődtek hosszú időn át egyazon szolgálati helyhez, sőt váltak generációkon át őslakosokká, addig a *beglerbégek, szandzsákbégek* és *kádik* rövid pihenőkkel vándoroltak egyik helyről a másikra. Az adott társadalmi szerkezetben önállósodásra amúgy sem adódott sok esély, a birodalom európai oldalán pedig, más vallású, ellenségesen idegen közegbe helyezve még annál is kevesebb - a központi

hatalom mégis mindegyre cserélgette állomáshelyüket. Egy részük a birodalom egészét volt kénytelen otthonának érezni, másik felük életútja annyiban kevésbé volt zaklatott, hogy a birodalom európai feléhez kötődtek, ennek a viszonylag kisebb területnek a vezető posztjait cserélgették egymás között.

Magas és alacsony rangú tartományi hatóságok minduntalan azokba a korlátokba ütköztek, amelyeket a túlzott centralizáció állított köréjük. A *beglerbégek* helyi hatalma korlátlannak látszik, ám a valóságban csak addig volt az, amíg tevékenységük megmaradt a központi hatalom érdekei által megszabott keretek között, és nem hozott a megszokott 110 rendtől eltérő újítást. A budai pasa indíthatott a saját szakállára kisebb háborút, elbírálása attól függött, hogy sikerrel járt-e; de a várépítő munkások bérének vagy egyetlen katona zsoldjának felemeléséhez a fővárostól kellett véleményt kérnie, egyenlő eséllyel a hozzájárulásra és az elutasításra. Temesvár parancsnoka rendre a nagyvezírhez fordult, ha az őrségnek járó élelmiszert ki akarta utalni; a készletek helyi felügyelője csak e vargabetű után, a nagyvezíri engedéllyel megerősítve oszthatta ki a katonák járandóságát.

A tartományi igazgatás felépítése és működése nagyjából azonos volt a birodalom különböző területein. Komoly helyi eltérések abból következtek, hogy az oszmán hódítás előtti intézményrendszerek mennyit tudtak

önmagukból átmenteni a török uralommal szemben vagy annak jóváhagyásával. Ebből a szempontból az európai birodalomrész hátrányos helyzetbe került. Amíg a birodalom keleti fele főleg muszlim társadalmakat egyesített, amelyeknek igazgatását megkönnyítette az azonos intézményrendszer, addig az európai oldalon feudális és keresztény államok kerültek oszmán uralom alá, amelyeknek szilárd beépítése erősen kötött berendezkedési formát igényelt. A megelőző intézményrendszerből csak töredékeket lehetett az új rendbe átmenteni.

A közigazgatás szigorú rendje nem jelentette azt, hogy a hajdani elöljárókat egészen a falvak szintjéig török hivatalnokok váltották fel, ilyen népes apparátus előteremtéséhez nem is állt rendelkezésre elegendő ember. A balkáni országokban mindenütt megtaláljuk a keresztény közösségek elöljáróit, akik a török hivatalok és a lakosság között közvetítettek. A szerbek körében kenézeknek és *primikürö*knek, a bolgároknál és görögöknél *kodzsabasiknak* nevezett elöljárókat azonban már nem a lakosság választotta, hanem a török hatóságok nevezték ki, s

szolgálataikért adómentességet, gyakran javadalombirtokot adtak nekik, egy részükből később föld-birtokos is lett. Feladataikat török törvények írták körül: elsősorban az adószedésben és a rendfenntartásban segítettek a megszállóknak. Helyzetükből természetesen következett, hogy a törökökhöz közeledtek, nem a lakosság érdekeit védték velük szemben, hanem saját kiváltságaikat igyekeztek megtartani és öröklődővé tenni.

Ha őket éppen beépítésük fosztotta meg attól, hogy felnőhessenek a lakosság képviseletének feladatához, a keresztény közösségek választott elöljárói meg az elismerés hiánya miatt nem válhattak a törökök tárgyalóképes partnereivé.

Mert a lakosság, a törökök tilalmai ellenére, mindenütt ragaszkodott saját elöljáróihoz. Délkelet-Európának a török hódítás előtt még fejletlen feudalizmusában ezek az elöljárók nem képviseltek magas szintű autonómiákat; ők voltak a falu vénei, a faluközösségek legtekintélyesebb tagjai, a nagycsaládok fejei. Településükön belül segítettek az adó összegyűjtésében, a cserék, adásvételek és más egyszerűbb szerződések megkötésében, a kisebb viszályok elsimításában. Ügyeik intézésében a helyi szokásjogot és a hódítás előtti törvényeket követték, az utóbbiakat ismét csak a törökök tilalma ellenére.

A félsziget néhány nehezen megközelíthető és pacifikálható vidékén a berendezkedő törökök kezdetben a helyi vezetőkre és a törzsi szervezetre építették uralmukat. Montenegro élén megmaradtak a Crnojevics család előbb még keresztény hitű, a XVI. század elejétől iszlámra tért tagjai, belső életét törzsi vezetőinek testülete irányította. Hasonló önkormányzatot élveztek az albániai nemzetségek és legfelső tanácsuk is. Ezek az autonómiák azonban kettős korlátozás alá kerültek.

A megszilárduló török uralom ezeken a területeken is kiépítette a közigazgatási hálózatot, s a helyi előkelők már csak mint iszlámizált, a többinél talán önállóbb, de a fővárosnak feltétlenül engedelmes *szandzsákbégek* maradhattak hatalmon. A törzsek és nemzetségek tovább élő autonómiája pedig egy bonyodalmakat nem okozó, ősi állapot fenntartását, egyúttal konzerválását jelentette.

Az oszmán-törökök európai birodalomfelük egyetlen tartományában, Magyarországon kényszerültek arra, hogy velük szemben álló, a meghódítottak érdekvédelmét valóban ellátó autonómiákat ismerjenek el. Ez még belefért a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodásba, azt azonban már a katonai helyzet kényszerítette ki, hogy a tartományuk

feletti hatalomban osztozkodni kényszerüljenek a legyőzött és elűzött magyar nemességgel.

A törökök ebben a legkésőbbi európai szerzeményükben is a Balkánon bevált módszer szerint rendezkedtek be. A forma hajszálra megegyezett: *timár*-rendszer, *szandzsák*-beosztás, egységes pénzügyigazgatás. Ha a földrajzi és személyneveket kitörölnénk, lehetetlen lenne megállapítani, hogy egy-egy összeírás, *szandzsákbégi* rendelet vagy bírósági végzés a déli Macedóniában vagy az északi budai ejálefben készült-e. A szervezeti formák, az ügymenet és az iratkiállítás azonossága mögött azonban lényeges, tartalmi eltérések húzódtak meg.

Magyarország soha nem került teljes terjedelmében török uralom alá, területének nyugati és északi részén megmaradt a Habsburgok magyar királysága, keleti felében pedig az erdélyi fejedelemség. Ez a tragikus szétdaraboltság a törökök jelenlétének tényén belül a magyar félre nézve relatív előnyökkel járt, egyben messzemenően befolyásolta mindkét fél tevékenységének lehetőségeit.

A berendezkedő hódítók energiáinak java részét a további terjeszkedés, területük védelme, a mindennapos, állandó csatározások, s mindehhez nagy létszámú itteni katonaságuk fenntartása kötötte le. Emellett még az adók pontos behajtására, a vámok beszedésére fordítottak gondot, hogy legalább egy része megtérüljön annak az óriási ráfizetésnek, amellyel a katonai kiadásokban bővelkedő magyar tartomány terhelte a kincstárt. Telepesek e távoli, háborús határvidékre nem érkeztek, az őslakosság sem tért át az iszlámra. A hódítók - zömükben katonák, kisebb részt hivatalnokok és elenyésző számban iparosok-kereskedők - 80-90 megerősített helyre húzódtak.

Körülöttük egy gyökeresen idegen világ városaiban és falvaiban élt a meghódított magyar lakosság. Amikor a török uralom elérte, már fejlett autonómiákkal rendelkezett, városait, sőt falvait is választott vezetők testülete irányította és képviselte a földesurak, illetve az állami szervek előtt. A törökök megkísérelték, hogy váraik falai mögül átalakító és szervező befolyást gyakoroljanak e tisztán keresztény lakosságú települések kialakult életrendjére, de igyekezetük hamar lelohadt. A nagyobb városok nemcsak gazdálkodásuk önálló vezetését őrizték meg, de még a halál-büntetésre is kiterjedő bíráskodás jogát is kiharcolták maguknak.

Már az önkormányzatok e szokatlan erőssége is részben a katonai helyzetre vezethető vissza, s különösen áll ez a magyar nemességnek a

török területen fennmaradt befolyására. A magyarországi török területen birtokos nemes könnyebb helyzetbe került balkáni osztályostársánál. Nem kényszerült arra, hogy birtoka mentéséért török *szpáhinak* álljon, s menthetetlenül eltűnjön a hódítók katonai rétegében. Ehelyett átmenekült a királyi országrészbe vagy Erdélybe.

Megélhetési alapja, birtoka azonban most már török földön feküdt, s a nemes nem volt abban a helyzetben, hogy jövedelmeiről lemondjon. Ugyanez elmondható a magyar álIamról is - amelynek soha nem volt elegendő pénze a végvári láncolat fenntartására - s el a magyar katonaságról is, amely rossz ellátását akarta kipótolni. Egyikük sem mondhatott le a török terület kiesett adójövedelmeiről, s a katonaság erőszakos közreműködésével nagyrészt be is hajtotta őket. Magyar várak őrségei váltak adószedőkké a hódoltságban, a szultán magyar alattvalói pedig, a katonáktól megfélemlítve és félezer éves beidegződéseiknek engedelmeskedve beletörődtek abba, hogy új uraik mellett a régieknek is adózniuk kell.

Sem a török katonaság, sem a diplomácia nem tudta ezt megakadályozni. Az ellenfél alattvalóinak adóztatása vagy éppen kirablása a hivatalos békekorszakokban is folyó portyázó hadviselés része volt, s mint ilyen, megakadályozhatatlan. A törökök éppen úgy tehetetlenek voltak vele szemben, mint a magyar várak katonasága, amelyik meg azt nem tudta megakadályozni, hogy a török *szpáhik* adóztassanak a királyság határ menti zónájában.

A kettő között azonban lényeges eltérés volt. A törökök a magyar királyságban csak jövedelmeket szereztek, adózóik életébe nem is akartak, nem is tudtak beleavatkozni.

A magyar nemesek viszont a hódoltságban visszakövetelt földesúri jogaiknak nemcsak e darabjára, az adóztatásra tartottak igényt.

Török földre szakadt jobbágyaikkal fennálló, sok évszázados, ezerszálú kapcsolataikat nem tudták szétszakítani az államhatárok. Földesúrként vagy a vármegyei szerveken keresztül messziről is beleszóltak a helyi autonómiák működésébe, ők adták rendtartásaikat és a céhek szabályzatait, bíráskodtak, vizsgálatokat folytattak, parancsoltak, engedélyeztek, tiltottak és büntettek, támogatták a hódoltsági hitéletet és kultúrát.

A magyar tartományban valóságos és mindenre kiterjedő kettős uralom, kondominium alakult ki. A helyzet nagy vonalaiban arra a korszakra emlékeztet, amikor még folyt a Balkán félsziget meghódítása, s az előretörő

oszmán-törökök és a még védekező helyi előkelők megosztoztak a hatalmon. Csakhogy míg ott ez egy rövidebb-hosszabb átmeneti korszak sajátja volt, amelynek végén az országok végleges katonai meghódítása a törököknek lehetőséget adott az egyeduralomra épülő, konszolidált berendezkedésre, addig Magyarországon, amelynek meghódítása soha nem zárult le, ez a hatalmi osztozkodással járó átmeneti állapot állandósult.

Balkáni-kisázsiai típusú berendezkedésükkel a törökök azokban az európai tartományaikban éltek, amelyeket szervesen beépítettek államukba. Kelet-Európa néhány országa másfajta kapcsolat, a vazallusi függés lazább vagy szorosabb szálaival kötődött a 120 birodalomhoz. Ez a státusz az adriai partvidék néhány kereskedővárosának, illetve a Magyarországtól keletre fekvő, tehát az oszmán-törökök európai előnyomulási útvonalától félreeső államoknak jutott osztályrészül.

Az adriai kereskedővárosok legfontosabbika, Raguza, annak köszönhette vazallusként is megőrzött önállóságát, hogy a muszlim kereskedők helyett - akik lehetőleg nem lépték át birodalmuk európai határait - magára vállalta és magához ragadta az oszmán birodalom Balkánról származó exportjának közvetítését. Polgárai már az oszmánok első komoly győzelme, az 1371-es, Marica melletti csata után a pápától kérvényezték, hogy engedélyezze a hitetlenekkel folytatott kereskedelmet. Egy évszázad múlva adófizetést vállaltak, cserében szabad kereskedést kaptak. Telepeik gombamód elszaporodtak az egész félszigeten, kivitelük a XVII. század elejéig folyamatosan nőtt.

Az Al-Dunától és a Fekete-tengertől északra négy vazallus állam tömbje zárta a birodalom határát. Erdély, Havasalföld, Moldva és a Krími Tatár Kánság önálló államok maradtak saját uralkodóval, hadsereggel, igazgatással és jogrendszerrel, papíron önálló külkapcsolatokkal. Vazallusi függésük bizonyságául évi adófizetéssel, mellette vagy helyette a török hadjáratok katonai támogatásával tartoztak a portának.

Alávetésüket és féken tartásukat az oszmán államvezetés jól bevált módszerekkel biztosította. Déli védelmi vonalaik megszállásával katonailag védhetetlenné tette őket, Erdély kivételével fővárosaikban katonaságot állomásoztatott az uralkodók ellenőrzésére, akiknek fiait-unokáit túszokként Isztambulban tartotta, végül esetleges önállósodási kísérleteik letörésére a vazallusokat mindegyre egymás ellen vezényelte.

Erőforrásaikat eltérő módon hasznosította. A krími tatárokat, akiknek azonos vallásuk, nagy katonai tekintélyük és óriási

rabszolgakereskedelmükből származó gazdagságuk némi túlzással partneri egyenlőséget biztosított, Orosz- és Lengyelország nyugtalanítására használta, az oszmán hadseregben is egyre nagyobb számban alkalmazta őket.

A náluk kiszolgáltatottabb és gyengébb román fejedelemségek, Havasalföld és Moldva katonái is ott szolgáltak a szultánok hadseregében, gyakran éppen egymás ellen. Emellett a két fejedelemség nagy mennyiségű gabonával és állattal látta el Isztambult és a hadsereget, magas pénzadóik és a vajdai méltóság megvásárlásáért és megtartásáért kikényszerített nagy összegű „ajándékaik” a kincstárt gazdagították.

A keresztény vazallusok közül Erdélyre nehezedett a legkisebb nyomás. Adója mérsékeltebb volt, fejedelmei a XVII. század második feléig sikerrel kivédték, hogy az oszmán hadsereghez csatlakozzanak. A fejedelemség helyzetét is a Magyarország szétdaraboltságából következő relatív előnyök tették elviselhetőbbé. A törökök első számú európai ellenfelei, a Habsburgok magyarországi jelenléte, mellette lengyel és nyugat-európai kapcsolatai mentették meg Erdélyt attól, hogy a török vazallusi függés sanyarúbb változatát megismerje.

GAZDASÁG ÉS GAZDÁLKODÁS

Amikor az oszmán-törökök berendezkedésüket a helyi hagyományokhoz igazították, ez részben azt jelentette, hogy adott termelési rendszerekhez alkalmazkodtak.

A Közel-Kelet nagyobb részén, Irakban és Egyiptomban, a földművelés évezredek óta az öntözésre épült, s a törökök óvakodtak attól, hogy ennek a számukra idegen, ismeretlen rendszernek a működtetését átvegyék. Inkább meghagyták a helyi előkelők feladatául, ennek áraként viszont a hatalom másodvonalát is átengedték nekik. S minthogy a termelést nem ők maguk szervezték, ezekben az országokban nem vezették be a *timár*-rendszert sem, következésképpen pénzügy-igazgatásukat is lazábbra alakították.

Ezzel szemben Szíriában, ahol a földeket nem öntözéssel művelték, a *szpáhik* lettek a javadalmakként szétosztott birtoktestek gazdasági irányítói; a timár-rendszer bevezetése egyben azt jelentette, hogy ezt az országot a birodalom törzsterületein érvényes, kötöttebb pénzügyigazgatási rendszerbe tagolták. Kis-ázsia nyugati felének és a Balkán-félszigetnek paraszti parcellákon folyó, hagyományos mezőgazdasági termelése a *timár*-rendszer egyeduralmát és a szigorú, „klasszikus” berendezkedési forma legkövetkezetesebb fenntartását tette lehetővé.

Míg a különböző termelési rendszerek a berendezkedés hogyanjára voltak hatással, az eltérő termelési kultúrák a tartományok hasznosításának lehetőségeit határozták meg. Példaként idézzük fel a nagy egész egyik fontos részletét, a XVI. század közepén a katonaság nélkül is kb. félmilliós főváros élelmezését!

Megszervezését természetesen az is meghatározta, hogy a begyűjtést lehetőleg rövid szárazföldi, vagy hosszabb, de egyszerűbb vízi úton igyekeztek biztosítani; az Isztambulba áramló élelmiszerek származási helye mégis mutatója egy-egy vidék jellemző termelési ágainak. Gabonával a Balkán déli vidékei, Kisázsia márvány- és égei-tengeri partvidéke és a román vajdaságok látták el a fővárost, rizzsel Egyiptom, hússal a Balkán és Közép-Anatólia, zöldséggel és gyümölccsel Trákia és Nyugat-Anatólia.

A Balkán-félsziget meghódításával a törökök gazdaságuk számára fontos nyersanyagok és mezőgazdasági termények birtokába jutottak. Átvették a félsziget ezüst-, arany- és ólombányáit. Kihasználták nagymértékű

állattenyésztését, amelyből kivitelre is telt, a félsziget déli részén gabonát, Görögországban exportálható bort nyertek.

A hódítás a gazdaságban is egységesülést hozott. Megszűntek a félszigetet korábban szétdaraboló vámhatárok, kezdetben erőteljesen megnőtt a termelés, mert a birodalom korlátlan, részben persze kényszer-felvevőpiacot biztosított a mezőgazdaság számára.

A Balkánon nyert lehetőségeket, amelyeket az egységes államkeret eleinte így megnövelt, a birodalomvezetés a központosítás jegyében, céltudatos gazdaságpolitikával hasznosította.

Mindenekelőtt állami terményadókkal és kényszerfelvásárlásokkal biztosította a felvonuló hadsereg élelmezését. Hogy az ellátás Belgrádtól északra is biztos legyen, az odacsődülő kereskedőket a sereg továbbvonulása után is maradásra kötelezte, hogy ne csak a könnyű haszonból részesedjenek, hanem a katonaság után küldött élelmiszerek begyűjtéséből is kivegyék részüket. A félsziget mezőgazdasági terményeinek újabb jelentős hányadát a főváros és néhány nagyobb város ellátására rendelte. Amíg a katonaság és a városok élelmiszer-szükséglete nem érkezett meg a kijelölt raktárakba, megtiltották, hogy magánkereskedők vásároljanak ezekből a cikkekből.

Az oszmán államnak katonai kiadásai fedezésére nemesfémre, fegyver- és lőszergyártásához vasra, ólomra, ónra volt szüksége, szüntelen háborúi miatt óriási mennyiségben. A birodalom talán egyedül fémekben kapott keveset a természettől, állandó behozatalra szorult, s így érthető, hogy a balkáni bányákat a kincstár azonnal saját kezelésébe vette, tőle telhető gondossággal műveltette, s a bányakincsek kivitelére többnyire teljes tilalmat rendelt el.

A törökök katonai szempontoktól meghatározott uralma jelentéktelenségre ítélt korábban jelentős helységeket, s rangjukra másokat emelt. Azok a gazdasági központok, amelyek a hódítás előtt elsősorban bányák, másodsorban fejedelmi székhelyek mellett alakultak ki, lehanyatlottak. A nemesfémek kitermelésének és forgalmazásának állami monopóliuma a bányák közeléből elriasztotta a kereskedőket. A régi piacközpontok szerepét a törökök közigazgatási-katonai centrumai vették át, közülük is azok indultak gyors fejlődésnek, amelyek az Isztambult Belgráddal összekötő főúton feküdtek. Macedóniában Üszküb, Bulgáriában Filibe és Szófia, Szerbiában Novi Bazar és Nis vonzották a kereskedőket. Északon Belgrád szerepe nőtt meg erőteljesen: az észak felé tartó seregek

két évszázadon át itt gyülekeztek és itt tartottak visszatértükben pihenőt, ami a városnak különösen élénk kereskedelmi életet biztosított. A táborozó seregek mellé települt piac hamarosan nagy terület kereskedelmi központja lett, gabona, bőr, szőrme, viasz gyűjtőhelye a Száva-Dráva mindkét partjáról. Fellendültek a belső birodalmi élelmiszer-forgalomban szerephez jutó tengerparti kikötők is, mint Volosz, Szaloniki, Várna stb.

Az elfoglalt területek, s különösen a muszlimokkal erősen betelepített déli vidékek városaiból kezdetben tömegesen menekült az őslakosság, részben a falvakba, részben az önállónak maradt dalmát városokba. Helyüket muszlim és Spanyolországból menekült zsidó telepesek foglalták el, a céhekbe szervezkedő kézművesipar XV. századi fejlődését jelentős részben ők biztosították. A XVI. században leállt az őslakosság elmenekülése, sőt az iparos-utánpótlást részben már városba költöző falusiak biztosították.

A hódítás után beálló békekorszak növekedést hozott a mezőgazdasági termelésben. Az élelmiszerek nemcsak a központi begyűjtés számára és a lakosság ellátására voltak elegendők (a megelőző háborús évszázadok nagy éhínségei után ez sem lebecsülendő), hanem a birodalmon belüli és kívüli kivitelre is jutott belőlük. Az államnak elsőrendű érdeke volt, hogy a felesleget Nyugat-Európa felé terelje, mert bányamonopóliuma a Balkán addigi egyetlen komoly exportcikkét, a nemesfémet kivonta az európai piacokról, s ezt a veszteséget csak mezőgazdasági termények és alapanyagok értékesítésével lehetett valamelyest pótolni.

Magyarországnak a törökök középső, síkvidéki harmadát hódították meg. Itt bányák egyáltalán nem, ipari és kereskedelmi központok is kis számban kerültek a kezükbe. Módosabb mezővárosokkal és sűrű faluhálózattal megrakott mezőgazdasági vidék birtokába jutottak, amely a hódítással felemás helyzetbe került. Politikailag az oszmán birodalom része lett, gazdaságilag azonban csak annyiban kapcsolódott hozzá, hogy termelésének adó formájában elvont része a birodalom háztartásába olvadt, az itt állomásozó török katonaság ellátását pedig a birodalom belsejéből biztosították; korábbi gazdasági kapcsolatai, a fennmaradását jelentő szarvasmarha- és borkivitel gazdaságilag továbbra is ahhoz a Nyugat-Európához kötötték, amelytől politikailag elszakadt.

mennyiségű terményt állami adó vagy felvásárlás formájában csak az 1660-as évektől vontak ki az országból. Magyar kereskedők az 1570-80-as években, az export tetőzésének idején, évente több mint százezer

hízott marhát adtak el az osztrák, délnémet és északolasz városokban, s ennek nagyobb része a török országrészből származott: a törökök ennek a komoly állatállománynak még kis részét sem foglalták le a maguk számára, a kivitel után csak vámot szedtek.

A magyar tartomány a török kincstár számára óriási tehertételt, a XVI. század közepén évi 200 000 aranyforint körüli ráfizetést jelentett, amelynek kiegyenlítésére Egyiptom adóját kellett Budára irányítani. Az ellenséggel érintkező határvonal, mint egy zsákutcát lezáró épület, elvágta az áruforgalom útját: a belső áruszállítás megállt Budánál, a gabonaszállító hajók innen visszafordultak. A katonai okokból életre hívott magyar tartomány formális kapcsolatokkal, szervezetlen kinövésként illeszkedett az oszmán gazdaság óriástestéhez.

A törökök itt mindössze két komolyabb bevételi forrást hasznosíthattak: a népesség adóit és a nagyméretű marhaexport után befolyó vámjövedelmeket. Mindkettőt gondosan szedték és adminisztrálták, de nem használták ki olyan mértékben, ahogyan a Balkánon tették; nyilván a gazdasági érdekek erőteljesebb érvényesítését is a katonai szempontok elsődlegessége szorította háttérbe. Nagyobb

A birodalomba szorosan beépített európai területekről nyerhető jövedelmek legnagyobb tételét az adófizető termelők, gyűjtőnevükön a *rája* szolgáltatásai tették ki. A birodalom európai felében nagyjából azonos adórendszert vezettek be. A termelők kötelezettségei egyrészt az államnak, másrészt a javadalombirtokosnak szóltak; szultáni birtokok esetében e kettő azonos volt, a kincstár. Az állam elsősorban pénzt szedett: *dzsizjét*, másik nevén a nem-muszlimoktól, és többféle, a XVI-XVII. században erősen megszaporodott, ún. „rendkívüli” adót minden vallású alattvalójától. Ez utóbbiakat a kincstár hol pénzben, hol terményben vagy éppen munkában követelte meg. Az állami adók sorát a katonaság ellátását célzó kényszerfelvásárlások zárták. A javadalombirtokosoknak járó szolgáltatások pénzadókból, terménytizedekből, az állatállomány utáni adókból és különböző illetékekből álltak.

E nagy vonalaiban egységes rendszeren belül tág tere nyílt a kisebb-nagyobb helyi eltéréseknek. Ezek egy része az adott népesség, illetve termelése sajátosságaiból eredt, másik részüket a hadseregellátás és a termelés szabályozása révén maga az állam alakította ki. A helyi sajátosságok továbbélése a hódítás előtti adófajták és -összegek, mértékek - Magyarországon mindehhez még a régi adókulcs - átvételében tűnik

leginkább szembe. De tiszteletben tartotta az állam az egységes zárt népcsoportok - jürükök, hegyvidéki törzsek, kipusztult vidékek újraélesztésére küldött telepesek - különállását is, ezeket gyakran kollektívan adóztatta. A hadseregnek szóló segédszolgálatokért az erre rendelt *ráját* adókedvezménnyel jutalmazta, s hogy az olyannyira fontos húsellátást biztossá tegye, életre hívta a juhtenyésztéssel nagyban foglalkozó *dzselebe*k rétegét, amely egyetlen adójaként egész nyájakat terelt az átvevőhelyekre.

Az európai vazallus államok mindegyike a maga módján járult hozzá az oszmán gazdaság működtetéséhez. Raguza kereskedett a törökök helyett. A XVI. század elején mintegy 100 hajóval szállított, három évtized múlva már másfélszázzal, amelyeknek űrtartalma megkétszereződött, 40000 tonnát fogadott be. Az 1570-80-as években már 180 hajó (65 000 tonna űrtartalom) vitte Dél-Európába a Balkán félsziget állati termékeit, gabonáját és borát, s szállított visszafelé főleg textíliákat.

A két román vajdaságot szinte kifosztotta az oszmán gazdaságvezetés. A vazallusok közül ők fizették a legmagasabb pénzadókat. A XVI. század végén Havasalföld évi 150 000, Moldva 65 000 arannyal tartozott a kincstárnak, amihez nagyjából hasonló összegű, kötelező „ajándék" járult; ugyanekkor Erdély mindössze évi 12 000 arany adót fizetett. A pénzadókat felmérhetetlen mennyiségű, leszorított áron felvásárolt termény, elsősorban gabona és állat egészítette ki. Amint erről már szó volt, a szükséges készletek biztosításáig a törökök gyakran megtiltották a kivitelt más országokba.

Vazallusai közül a porta egyedül a tatároktól nem követelt adót, sőt anyagi támogatásban is részesítette őket. A kánság gazdaságilag független maradt, mert rablóportyái zsákmányából és nagyméretű rabszolgakereskedelméből tetemes bevételei származtak. Az oszmán gazdaságnak közvetítőként állt a szolgálatában. Mindenekelőtt ember-áruval látta el az isztambuli rabszolgapiacot, kereskedői ezenkívül prémeket, sót, halat szállítottak át dél felé a Fekete-tengeren.

A törökök a meghódított európai országokkal együtt megörökölték a területükön átvezető úthálózatot is, amelynek vonalait a természet jelölte ki a folyóvölgyekben és a hegységek hágóin keresztül, s amelyet már az ókor emberei használtak, s használunk mi is. Isztambulból kiindulva az út Edirnébe vitt, innen elágazott. A legkeletibb a Feketetenger partján tartott észak felé, Dobrudzsán és Moldván át Lengyelországba, nyugati elágazása

Erdélybe, a keleti a Krímbe vitt. A másik, a félsziget legfontosabb útvonala, Szófián és Nisen át vezetett Belgrádba, majd tovább Budára. A harmadik nyugatra, az Adriai-tenger partjára tartott a hegyeken át, legfontosabb végállomása Raguza volt, délnek forduló mellékágai az albán és görög kikötőkbe vittek.

A balkáni háborúk évszázadaiban az utakat leginkább hadseregek járták. Amikor a félszigetre rátelepedett a győztesek békéje, csak a Belgrádon át Magyarországra vezető főút maradt meg elsődlegesen hadiútnak. A Fekete-tenger mellett északnak tartó ún. „török utat” már korábban is inkább kereskedők használták: a fővárosból elsősorban levantei árukat, selymet, szöveteket, fűszereket szállítottak északra, ellenkező irányba rabszolgákat és élőállatot. A félsziget többi kereskedelmi útvonalán részben belső áruforgalom folyt, részben az exportra szánt áruk begyűjtése, amelyek azután a nyugatra forduló mellékutakon az adriai kikötőkbe érkeztek. Belgrádtól északra, Buda felé, az utakon újra a katonaság lett az úr; ide a kereskedők annyi árut szállítottak, amennyit a helyi muszlim népesség igényelt.

A belső áruforgalmat nagyobbrészt muszlimok tartották a kezükben, ők vámoltattak az al-dunai átkelőkön, a Fekete-tenger kikötőiben vagy Budán. Birodalmuk határát azonban óvakodtak átlépni. A magyar királyságba, Erdélybe vagy Lengyelországba tartó áruforgalom a XVII. századtól a birodalom görög alattvalóinak kezébe került, az Adrián át nyugatra tartó kivitelt pedig - mint már említettük - sokáig a raguzaiak monopolizálták, akikkel a XVII. században Spalato (Split) polgárai szálltak versenybe.

Már a birodalom európai oldalán tapasztalt gazdasági jelenségekből leszűrhető az általános tanulság: bár a központi kormányzat gazdaságpolitikája az egyes tartományok hasznosításában sok helyi adottságot volt kénytelen figyelembe venni, legfőbb feladatának - területtől függetlenül és évszázadokon át - a termelés, a begyűjtés és az újraelosztás megszervezését tekintette.

A nagyszámú nem-termelő és iparos népesség ellátása a paraszti termelőket terhelte, az ő adóik tették ki a kincstár bevételeinek nagyobb részét, s ők állították elő az exportálható áruk javát is. A birodalom létérdeke megkövetelte, hogy a mezőgazdasági termelésben ne legyen fennakadás. Szultáni törvények, központi és helyi hatóságok nagy gonddal igyekeztek biztosítani minden paraszti parcella folyamatos művelését. A termelők jövedelmeinek elvonásáról pénzben és terményben,

ezek begyűjtéséről majd újraelosztásáról a nemtermelő népesség között az oszmán közigazgatás több párhuzamos szervezete gondoskodott: az adóztató, a birtokokat adminisztráló és a városi piacokat ellátó-ellenőrző testületek.

Az ipari termelésbe az állam nem avatkozott bele ilyen meghatározóan. Monopóliuma alá vonta a fémek és a só bányászatát, részben a fakitermelést, s természetesen övé volt a pénzverés, ő volt a legnagyobb fegyvergyártó, tilalommal akadályozta a hadsereg fegyver- és lőszerellátásához szükséges alapanyagok és késztermékek kivitelét. A szultáni paloták számára luxuscikkeket vásárolt és gyártatott, a katonaság öltöztetésére állami vállalatokat alapított. Minden mást meghagyott a kézműves kisiparnak. Kisázsiában és a Közel-Keleten a hagyományos muszlim kézműipari ágak sora virágzott fel: bőripar, kerámiaipar, szőnyegszövés, ötvösipar, fegyvergyártás.

Az állam persze megtalálta az ipari termelés ellenőrzésének módjait is. Az iparostestületek működését állami hivatalnokok ellenőrizték, az alapanyagok és késztermékek árát, az áruk minőségét, a mértékeket és súlyokat

állami előírásokkal szabályozták és szigorúan betartatták, gyakorlatilag lehetetlenné téve a szabad versenyt. Állami beruházásokban üzleti negyedek, nagy fedett bazárok épültek külön kiszolgáló és rendfenntartó szervezettel: újabb eszköz az üzleteket bérlő iparosok és kereskedők ellenőrzésére.

A felívelés évszázadaiban a termelés megszervezését és ellenőrzését, a jövedelmek begyűjtését és újraelosztását az állam mondhatni tökéletesen látta el. A tökéletességből azonban nem vezetett kiút. A végletes centralizáció és a túlhajtott ellenőrzés, mint minden más téren, a gazdasági életben is megakadályozta az érdemi változásokat.

A megrekedés az európai birodalomrész gazdaságát is visszavetette. Az egyre több adóval megterhelt parasztok szabadulni igyekeztek földjeiktől, a megműveletlen telkek megszaporodása már a XVI. században komoly gondot okozott az államnak, amelyik e korabeli törvényeiben a szökött parasztok felkutatására, visszakényszerítésére, megbüntetésére hozott intézkedéseket, kevés hatással. A termelés technikája alig fejlődött, a hosszú nyelű aratókasza pl. még a legnyugatibb magyar tartományban is csak a XVII. században kezdett elterjedni. A bányászat teljesítménye messze elmaradt a kívánt mögött. Technikája már azt is megsínylette,

hogy a bányákat korábban művelő német mesterek elmenekültek a török hódítók elől. Az oszmán állam tőle telhetően igyekezett az örökükbe lépni, a technikai fejlődést azonban nem tudta biztosítani; fő gondja itt is az volt, hogy bonyolult adminisztratív eszközökkel biztosítsa magát a bányákért felelős megbízottai hanyagsága, visszaélései, lopása ellen. S minden baj előterében ott terpeszkedett a legsúlyosabb: a népesség XVII. századi csökkenése-pusztulása a Balkánon és Magyarországon.

Az oszmán birodalom elsősorban nem attól a formális ténytől került gazdasági kapcsolatba Európával, hogy területének kisebbik fele erre a kontinensre esett, hanem azáltal, hogy a középkori világkereskedelmi utak találkozásán feküdt. Földrajzi elhelyezkedése komoly gondot jelentett Európának, de elhibázott kereskedelempolitikája miatt legalább ugyanekkorát magának az oszmán birodalomnak is.

A Kínát, Indiát, Közép-Ázsiát, Perzsiát és a délarab országokat Európával összekötő szárazföldi és tengeri utak többsége a Közel-Keleten és Kisázsiában találkozott. Az itteni forgalmas kikötőkben és nagy szárazföldi lerakatokban, Baszrában, Alexandriában, Damaszkuszban, Aleppóban, Alexandrettében, Trapezuntban és Konstantinápolyban cserélték ki áruikat a Földközi-tengeren érkező, főleg nemes- és színesfémekkel megrakott európai hajók, és a keletről selymeket, fűszereket, festékeket szállító karavánok.

Az oszmán-törökök először Kisázsia nyugati felének meghódításával szóltak bele ebbe a forgalomba. Első fővárosuk, Bursza, hamarosan a nagy kereskedelmi központok közé emelkedett. A következő nagy állomás Konstantinápoly elfoglalása, ezt az Égei-tenger ellenőrzése és a Fekete-tenger bekerítése követte. Az előbbivel a törökök Velencét szorongatták, az utóbbival beleszólást szereztek a tengertől északra haladó szárazföldi út forgalmába is. Végül a Közel-Kelet elnyelésével, a Vörös-tenger és a Perzsa-öböl megszállásával a távolsági kereskedelem összes fontos útvonalának egy-egy szakaszát a magukénak mondhatták.

A birodalom látszólag korlátlan ellenőre s ezzel ura lett a területén áthaladó kereskedelemnek, valójában visszavonhatatlanul elszalasztotta az ölébe hullott lehetőséget. Sem az állam, sem alattvalói nem törekedtek arra, hogy számottevő részt szerezzenek a forgalomból. Az állam a lehetséges jövedelmeknek csak töredékére, a vámbevételekre tartott igényt. Másodlagos haszonként, a tranzit szállítmányok egy részének visszatartásával, kiviteli tilalmakkal felhasználta a kereskedelmet a belső

ellátás javítására, idegen kereskedőknek szóló kiváltságok megadásával vagy megvonásával pedig Európával szembeni hatalmi politikájának adott nyomatékot.

Az áruszállítás csaknem kizárólag európai kereskedők kezén maradt, s ezen az oszmán birodalom számára előnytelen tényen mit sem változtatott az, hogy a XV-XVII. században átcsoportosultak Európa kereskedő hatalmai. 1626-ban az Aleppó előterében fekvő alexandrette-i kikötő forgalmának csak 0,8, két év múlva 1,4%-át közvetítették muszlim kereskedők, első helyen a franciák, utánuk az angolok, majd a velenceiek és a hollandok előzték meg őket.

Messzeható következményekkel járt viszont az a változás, amelynek során a gabonaneműek és az olcsó iparcikkek tömegméretűvé váló atlanti forgalma, az Európa és Amerika között kiépülő gazdasági kapcsolatok növekvő fontossága mellett a birodalmon átvezető keleti luxuskereskedelem fokozatosan elvesztette relatív jelentőségét. Az oszmán birodalom, mint aktív tényező, a világkereskedelem perifériájára szorult.

A birodalom passzivitásának legsúlyosabb következménye az lett, hogy Európa erős kereskedő hatalmai sorra kiváltságokat csikartak ki tőle. A számukra előnyös kereskedelmi szerződések megnyitották a török piacot az olcsó európai iparcikkek előtt, amelyeknek növekvő behozatala még reménytelenebbé tette a török kézművesiparnak önmagától sem a manufaktúrák kialakulásának irányába mutató fejlődését. Európa véglegesen befolyása alá gyűrte a birodalom külkereskedelmét is, s ezzel a gyengülő oszmán államot előbb gazdaságilag, majd politikailag is a maga nagyhatalmi érdekeinek rendelte alá.

HÉTKÖZNAPOK SZOKÁSAI

„Kellemes dolog mindig valami újat látni a világon, mint pl. a viseletek, szokások és nyelvek folytonos változását. Aki ezeken a vidékeken utazik, úgy hiszi, hogy más világba érkezett, ugyanis Győrön és Komáromon túl már minden különbözik és elüt a nyugati országoktól. Innen kezdve már nem látunk többé vendéghajat, kézelőket, kalapot, kesztyűt, itt már nem isznak sört, és a mienktől teljesen eltérő, rendkívüli ruházatot, szokásokat és életmódot találunk.”

E sorok Edward Brown angol utazó útleírásából valók, aki 1669-70-ben utazta végig az oszmán birodalom nyugati felét. Ő az a ritka európai, aki előítélet nélkül, érdeklődésére, éles eszére és jóindulatára hagyatkozva szemlélte a számára ismeretlen világot. Az általa bejárt európai tartományok, s közöttük is különösen a magyar, igazán nem számíthatók az iszlám legsajátabb törzsterületei közé; mégis, már a királyi Magyarország keleti határát átlépve elámult a változáson, amely a városképben és az öltözködésben tűnt fel legélesebben.

Rajta kívül még sok európai utazónál tapasztaljuk, hogy a visszafogottabb vagy elementáris, jó- vagy rosszindulatú csodálkozás az Isztambulig tartó út során lepte el őket, és a török főváros szemlélésekor tetőzött. Ha tovább utaztak a Közel-Keletre, ahol az övéktől tényleg merőben eltérő élet tárult elébük, élményekkel telítődött figyelmükből már csak 138 a keresztények szent helyeinek leírására telt.

Teljesen természetes, hogy az élményekre éhes utazó útjának elején, friss figyelemmel reagál érzékenyebben a látottakra. De a Magyarországra és a Balkánra irányuló erős érdeklődés egy része annak tudható be, hogy itt az utas egy jócskán összezavarodott világba érkezett. Nem volt ez már sem európai, sem keresztény, legalábbis az otthon megszokott formában nem; s nem volt igazából muszlim sem. Az utazó kínos igyekezettel próbálta a kettőt szétválasztani, s belekényszeríteni abba a sémába, amely a népességet jogaikban megtiport, javaiktól megfosztott keresztényekre s minden hatalmat és földi jót birtokló muszlimokra osztotta. Az érzelmi hovatartozás, a keresztények sorsa fölött érzett szánalom segítette ezt az igyekezetet, a valóság viszont minduntalan megzavarta.

A jó szemű utazó rácsodálkozhatott a magyar marhatenyésztőre, aki gazdag volt és a maga szűkebb lakóhelyén, mint a városvezetés tagja vagy éppen feje, még befolyásos is - a török városrészben pedig megnézhette az ingyenkonyhák előtt lődörgő szegényeket, akik a levesosztást várták (magyarázatul kénytelen volt újabb sémát hívni segítségül: a törökök inkább nyomorognak, csak dolgozniuk ne kelljen.). Láthatott emeletes kőházat, benne keresztény családdal - mellette dorongokból és sárból tapasztott kalyibát török tulajdonban. Már közel Isztambulhoz betérhetett a Szent Miklós sírja fölé emelt kápolnába, amelyet püspöki pásztorbot és süveg díszített, előtte török szerzetesek égették a faggyút egy régi rézlámpában, s kenték meg vele a zarándokok, keresztények és muszlimok homlokát - s eltűnődhetett, hogy a császári követ rezidenciáján ugyan miért török módon tálaltatnak a követ kíséretének.

S végül meggyőződhetett arról, hogy ebben a birodalomban vallástól és társadalmi rangtól függetlenül mindenki részesedhet verésben. A *szpáhi* félholtra ütlegeli keresztény faluja elöljáróját, ha késik az adó. A városok utcáit rendfenntartó katonák járják, tisztjük a rendbontókat helyben megbotozza. Egy görög férfi hátán cipeli végig Isztambul perai városrészén házasságtörő feleségét, mögöttük egy *janicsár* egyhuzamban pálcázza az asszonyt. A *kádi* ötven botütéssel bünteti az árdrágító lókupecet, a hirtelen haragú budai *beglerbég* pedig ennek éppen tízszeresét vereti a hatvani *kádi* talpára, amiért háborgatni merte a nádor követét. Ugyanez a *beglerbég* sajátkezűleg tépáz meg egy *szandzsákbéget,* mert nem állt be mellé önként abba a láncba, amelyik épületdeszkákat adogatott kézről-kézre a dunai kikötőből fel a budai várig.

A nagy társadalmi vízválasztó persze a vallás: muszlimnak és nem-muszlimnak a Próféta előírásai és az oszmán állam törvényei eltérő sorsot rendeltek. De mellette közel ekkora súllyal számított az, milyen anyagi erővel, milyen társadalmi ranggal vett részt az egyén a megmaradásért és felemelkedésért folyó össztársadalmi küzdelemben. A birodalom túlnyomóan muszlimok lakta keleti felében ez az utóbbi kérdés kapott nagyobb hangsúlyt, az európai oldalon mindkettő fontos maradt és jócskán összekuszálódott.

A két világ csak szélsőségeiben őrizte meg nagyjából tiszta formáját. Nehezen megközelíthető hegyvidékeken, eldugott völgykatlanokban megbúvó, s tegyük hozzá: szerencsés falvak lakossága tudta csak törésmentesen folytatni hódítás előtti életét, Magyarországon pedig még

azok a települések, amelyek megőrizték autonómiájukat. A hódítók közül csak az a bürokratikus elit tudta magától távol tartani a helyi hatásokat, amelyik törzsökös muszlim volt, s hivatala nem kötötte hosszú évtizedeken át keresztény közeghez. E két véglet között természetesen épültek ki az egymásra hatás csatornái. Építették őket a friss renegátok, a vegyes házasságok, a falvak és városok összekeveredve élő polgári lakosai.

A *beglerbégeket* és szandzsákbégeket leszámítva, a gazdag tartományi elit több rétegből tevődött össze. Egyiküknek pénze volt, a másiknak társadalmi presztízse, némelyiknek mindkettőből kijutott. Az első hely, mert az állam rendelte erre, a magas birtokjövedelmeket élvező katonai és adminisztratív vezetőket illette. Ha csak vagyonukat, s nem társadalmi rangjukat nézzük, felért hozzájuk, néha meg is előzte őket az a többvallású réteg, amelyik a pénzügyigazgatás törvényes vagy törvénytelen útjain gazdagodott meg, uzsoraügyletekkel foglalkozott, a hadseregnek szállított vagy éppen csempészett: presztízse általában elmaradt vagyona mögött. Komoly tekintélynek örvendtek viszont a vallási-vallásjogi állások viselői, a kádik, az *imámok*, a *medreszék* tanárai. Közmegbecsülésüket tanultságuknak, az isteni igazságok közvetítésének köszönhették, nem pedig különös gazdagságuknak: többségük tisztes jómódban élt. Végül gazdasági erejét tekintve az adózó termelők, keresztények és zsidók egy vékony rétege is ide kívánkozik, azoké, akik nagyméretű állattartással vagy kereskedéssel vagyont szereztek.

Vagyonokról esett szó, minthogy azonban tartományokban, s köztük is európaiakban járunk, ne gondoljuk ezeket mesésnek. A legmagasabb állású *beglerbége*k és *szandzsákbégek* jövedelmét is jócskán leapasztotta, hogy a jobb állásokért folyó harcban állandóan tetemes kenőpénzekkel kellett megvesztegetniük a szeráj hatalmasságait. Kárpótlásul a náluk alacsonyabb rangúak és az adófizetők őket árasztották el „önkéntes” ajándékokkal. Azt, ami a baksis össztársadalmi körforgásából náluk ragadt meg, lehetőleg vallási alapítvánnyá tették.

Az a különböző rétegekből álló helyi elit, amelyikről az imént esett szó, csak a rendkívül szerény körülmények között élő köztörökökhöz képest látszik kiugróan gazdagnak. Két évszázad elszórtan vagy csoportosan maradt hagyatéki leltárai vallanak viszonylagos jólétükről. Az egyén gazdasági lehetőségeinek változásai e réteg helyzetén is lemérhetők. A XVI. században a felgyűlt pénzek bőrzacskókba kötve, jobbára még tétlenül hevertek, vagy finoman kidolgozott fegyverekben és

ötvösmunkákban, értékes ruhákban, felvágatlan vég posztókban tezaurálódtak gazdáik házaiban. A következő évszázadban egyre gyakrabban lehetünk tanúi a pénz befektetésének, kisebb-nagyobb gazdasági vállalkozásoknak, míg a XVIII. században a hagyatékokban alig találunk készpénzt, ékszert is kevesebbet, a listák végén viszont hosszú tételekben ott sorakoznak a vállalkozó halálával félbeszakadt gazdasági ügyletek tartozik-követel elszámolásai.

A XVI. század szolid jómódban élő, csak állami szolgálatával foglalkozó, művelt főhivatalnok típusa olt testet *Ali Cselebiben*, aki a budai defterdár! hivatalban szolgáit, s ezért tisztes javadalomban, a szolgálati birtokok sorrendjében közepes értékű zlámet-birtokban részesedett. Amikor 1587-88 fordulóján meghalt, nagy összegű készpénz, díszes ruhák tömege, néhány szépmívű fegyver és ékszer, nemesfém edények és feldolgozatlan kelmék maradtak utána. Üzleti vállalkozások helyett csodálatra méltóan gazdag, 119 kötetes könyvtárának olvasgatására fordította szabad idejét.

Közel két évszázad múlva szófiai lakosok között találjuk meg Ali Cselebi ellentéteit, a vállalkozó-gazdálkodó katonákat és hivatalnokokat. 1750-ben halt meg itt *Esz-szejid Mehmed aga*, a *szilahdár* nevű fegyveres testület tisztje. Előneve előkelő származásra utal, feleséget is ebből a társadalmi körből választott. Neki is voltak értékes fegyverei, ruhaneműi és ezüstedényei, pénzét azonban már forgatta. Kölcsönöket adott, egy csomó falu adóját bérelte, s maga is vásárolt hitelbe különböző árukat. Gazdaságnyi magánbirtoka, ötkerekű malma és sütőháza volt. Vele azonos évben hunyt el *Musztafa efendi* bírósági írnok, aki tizenegy falutól húzott jövedelmet, boltot, felesége pedig önálló gazdaságot birtokolt.

A leltárakban szerepel néhány olyan tétel, amellyel csak gazdagok házaiban találkozunk. Csak ők gyűjtöttek könyvet, legalább egy Koránt, az ő háztartásukban segédkezett egy-egy rab vagy rabnő, ők tartottak több lovat, nekik telt arra, hogy a törökök óragyűjtő szenvedélyének hódoljanak, s kamráikban komoly tételekben állt a kávé.

Szinte össze sem lehet velük hasonlítani a köztörökök nagy tömegét, a városi iparosokat és a várakban szolgáló közkatonákat. Az iparosok kis értékű házai gyakran egyben a műhely és a bolt feladatát is ellátták. A foglalkozásukhoz szükséges alapanyagok és szerszámok éppen úgy nem képviseltek számottevő értéket, mint háztartásuk egyszerű kellékei. Míg az imént emlegetett két gazdag szófiai vállalkozó vagyona meghaladta az

egymillió *akcsét* (ezüst váltópénzt), addig iparos kortársaiké gyakran maradt tízezer akcse alatt, az ötvenezer akcse fölötti hagyaték közöttük ritkaságszámba ment.

A várvédő közkatonák sem álltak jobban, s hogy értékét vesztő zsoldjukat kipótolják, a XVII. században már általánosan kiegészítő foglalkozások után néztek. Konyhakertet, gyümölcsöst, szőlőt műveltek, méheket neveltek, hogy háztartásukat ellássák és unalmukat elűzzék. Kis tétel árukkal kereskedtek, jelentéktelen kölcsönügyleteken nyertek jelentéktelen kamatokat, némelyik iparosságra adta a fejét és boltot nyitott. A köztörököket csak jogi állásuk, s nem vagyoni helyzetük emelte a leigázott őslakosság fölé, amelynek vékony, meggazdagodott felső rétege az anyagi javakat tekintve éppúgy megelőzte őket, mint saját elitjük.

A társadalmi hovatartozás érzékeny mérőműszereként használhatók az öltözködési szokások. Az állami alkalmazottak, mindenekelőtt a katonák ruházatát egységes szabályozások írták elő, viselőik állását már a megjelenés egyértelművé tette. Az elit tagjai és a közemberek teljesen eltérő ruhatárat gyűjtöttek maguknak. A gazdagok és kifinomult ízlésűek nagyszámú és változatos alsó és felső öltözetek között válogathattak. Sokféle, hosszú és rövid, ujjas és ujjatlan kabátjaik finomabb, gyakran élénk színű és mintájú, esetenként hímzett kelmékből készültek, öltözetükben nagy szerep jutott a prémnek és a bőrnek. Az utóbbit, különösen az öveket, szerették nemesfém veretekkel vagy gyönggyel díszíteni. A közrangú és szegény emberek ruhatára a legszükségesebb darabokból állt. Anyagai a durvább vászon, az egyszínű aba- és csuhaposztó, többnyire díszítés nélkül. Ruháikat szétszakadásig viselték, felsorolásaikban mindegyre a „régi, ócska, kopott” jelzőkkel találkozunk.

A törökök ruházkodása egészen századunkig élő hatást gyakorolt a balkáni népek öltözködésére. Kelmék, színek, szabásformák honosodtak meg benne. A XVII. században keresztények öltözetei között is fel-felbukkan néhány tipikusan török ruhadarab, mint a *salvar*nak nevezett, lefelé szűkülő és a bokánál átkötött nadrág, az elöl nyitott, hosszú köpeny, az *anteri*, vagy éppen a *turbán.* A felső kabátok, a *kaftánok* szabása a legújabb időben is kísértett a pásztoröltözetekben, így a magyar szűrben; a török hímzések mintakincse a XVII. században közvetlenül, ma egy-egy elemében van jelen a magyar hímzésekben.

Az európai tartományok muszlim házai a helyszínhez alkalmazkodtak, nem sokban emlékeztettek az anatóliaiakra. A XVII. századi Szófia házai általában két lakóhelyiségből álltak, valamelyikben a fűtő és főző tűzhellyel, mert külön konyháról nem szólnak a leírások. Egy részüket tornác, kamra, külső sütőkemence és kút egészítette ki. Ugyanennek a típusnak nagyobb változatai 3-4 szobára oszlottak. A házakhoz udvar csatlakozott gyümölcsfákkal.

Úgy látszik, hogy ezek az egyszerűbb házak csak lakásként szolgáltak, nincs nyoma annak, hogy tulajdonosaik gazdálkodtak volna. Gazdasági épületekkel ott találkozunk, ahol két udvart, egy belsőt és egy külsőt jegyeztek fel a házleírások. Az elsőn állt a lakóház, néha alagsori szinttel vagy pincével, a hátsón istálló, sütőház, hombár épült, az istállóhoz gyakran ragasztottak egy-két, szobának nevezett kisebb helyiséget. A kétudvaros házaknál a kút is általában a hátsó udvarba került.

A házak között csak a pincések kétszintűek. Török hatás érződik azokban a tornácokban, amelyeket a leírások nem a ház egyik helyiségeként jegyeztek fel. hanem a lakószobák fölé helyeztek, Talán korai, kezdetleges megjelenése ez annak a török és délbalkáni településeken ma is látható emeletes háznak, amelynek fából készült vagy faragott deszkaráccsal díszített felső szintje kiugrik a fal síkjából. A lakásbelsők viszont már ekkor erősen törökösek. Erre mutat a sok szőnyeg, párna, takaró, az alacsony kis asztalkák, másrészt az ágyak és székek hiánya.

A muszlim házak Magyarországon is a helyi mintákhoz igazodtak. A nagyvárosok polgárházai némi átalakítás után váltak török otthonokká. Elvesztették szobordíszeiket, freskóikat lemeszelték, földszinti ablakaikat bedeszkázták, tágasabb belső tereiket válaszfalakkal kisebb helyiségekre osztották.

Itt a mezővárosi házak legegyszerűbb tormája a szoba-konyha-kamrás, elöl tornácos lakóépület udvarral. Ugyanez a forma gyakran szerepelt két vagy három lakószobával, az udvaron pedig gazdasági épületekkel, mint a nyáron használt kisház, az istálló, szénapajta, hombár, sütőház, borospince, kút és a nagyritkán feljegyzett illemhely. A többszobás házak, különösen azok, amelyeknek utcai frontját bolt foglalta el, elvétve már a kisvárosokban is kétszintesre épültek.

A mezővárosokban a törökök nemcsak a lakóházakat vették át, hanem a hozzájuk tartozó gazdaságokat is. A házhoz és belső udvarához hol közelebb, hol már a városon kívül, veteményes- és gyümölcsöskert

vagy szőlő tartozott, s a törökök, gyakran katonák, kifejezetten törekedtek ilyenek szerzésére.

Az őslakosoktól elhagyott házakkal együtt az új tulajdonosok a háztartási eszközöket és a gazdasági szerszámokat is használatba vették. A magyar tartományban az élet tárgyi kereteit még több hatás alakította, mint a Balkánon: az anyagi kultúra helyi magyar, távolról ideérkező török és közelről ható balkáni elemeinek keveréke vette körül az itt élő muszlim lakosságot. A másik oldalon a tiszta magyar lakosságú települések keményebben álltak ellen a keleti hatásoknak. Könnyű volt nekik: saját, érintetlen közegük védte őket, kapcsolataik a hódítókkal olyan adózási és igazgatási érintkezésekre korlátozódtak, amelyek az életmódot nem alakították közvetlenül. Magyarországon is kedvelték a keleti szőnyegeket, fegyvereket és dísztárgyakat, de elsősorban a királysági és erdélyi nemesség tartott rájuk igényt. A köznép ilyeneket csak kényszerből vásárolt, azért, hogy adóban vagy ajándékként továbbadja őket urainak. A törökök jelenléte a házbelsőkön, a háztartások és gazdaságok felszerelésén nem hagyott maradandó nyomokat.

A házak lakói, az európai birodalomfél átlagos muszlim családja a valóságban másként festett, mint ahogy poligám mivoltában elvárnánk tőle. Kevés nyoma van benne a hárem-rendszernek, nagy felfedezésnek számít olyan férfit találni, aki két feleséggel élte életét. S minthogy házi rabok és rabnők sem lelhetők fel a várható nagy számban, a család a férj-feleség kettősére épült.

Házasságukat egyszerű bejelentéssel a *kádi* előtt, tanúk jelenlétében kötötték, akivel a házassági szerződésbe bejegyeztették a hozomány és a jegyajándék összegét is. A válás még ennyi formaságot sem igényelt. A férj elbocsátotta az asszonyt, vagy közös megegyezéssel szétköltöztek, s akár már másnap mindkettő új házasságot köthetett. A válások általában csak akkor kerültek a *kádi* elé, ha perrel végződtek, így nehéz ítéletet mondani arról, hogy mennyire voltak bomlékonyak a házasságok. De a *kádik* jegyzőkönyveinek más magánjogi, leginkább örökösödési bejegyzései azt mutatják, hogy az emberek korlátozottan éltek a törvényes kapcsolatok könnyed változtatásával.

Nyilván a közemberek szűkös anyagi lehetőségei tették általánossá az egynejűséget, a nyomor határán tengődő papucskészítő vagy a zsoldjából élő katona nem tudott több asszonyt és tőlük született hadseregnyi

gyermeket eltartani. De a közfelfogást a keresztény közeg, az új muszlimok nem feledett keresztény hagyományai is ebbe az irányba tolták.

Anatóliában a földjét művelő muszlim paraszt sem élt jobb körülmények között, mint a balkáni városi lakosság, a többnejűség mégis szélesebben elterjedt. Szemléletmód és hagyomány táplálták, s hogy anyagilag elviselhető legyen, a család gazdálkodásából a gyakrabban tartott házi szolgák és az asszonyok is kivették részüket.

Az átlagos balkáni muszlim és keresztény családszerkezet hasonlósága a nagyszámú vegyes házasságból is erősítést kapott. A házasságkötéstől a páros azonnal és automatikusan egy vallásúvá vált, a nem-muszlim fél - általában az asszony - elvesztette korábbi hitét. Ez a formális áttérés azonban az életfelfogást nem változtatta meg egy csapásra.

A muszlim család nagyságáról keveset tudunk, mert ritka az a forrás, amelyik a család valamennyi tagját felsorolja. Az örökségeken leggyakrabban két-négy testvér osztozott. Az anyák hosszú időn át szültek, nagykorú, már katonáskodó vagy hivatalt viselő fiaik és férjes leányaik mellett még egy-két kiskorú gyermeket neveltek. A szolgálati helyeit váltogató elitnél erősebben kötődtek lakhelyükhöz a közemberek; a családok nagyobbrészt együtt maradtak. Ritkán olvasunk ismeretlen helyen élő fiúról vagy testvérről, a gazdátlannak nyilvánított hagyatékok többségéért is előbb-utóbb jelentkezett a törvényes örökös valamelyik közel fekvő településről.

A muszlim család elzárkózott a külvilágtól. Házát úgy építette, hogy avatatlan szem ne tudja a belül folyó életet meglesni; közösségi életét, külső kapcsolatait a vallás és az illem előírásai tartották kordában. A férfi több szabadságot élvezett. Ha katona volt, Tebriztől Budáig mozgott a világban, de még ha foglalkozása egyetlen helységhez kötötte is, legalább azt szabadon járhatta. Kávézóban üldögélhetett, ügyes-bajos dolgait intézendő hivatalokba vetődött, tanúnak vagy ülnöknek hívták a bíróságra, a mecsetbe nemcsak ájtatoskodni járt, hanem társalogni is, otthon barátait fogadta, és ő is elment látogatóba. A nőt tilalmak sokasága vette körül. Tulajdonképpen jól járt, ha nem volt szolgálója, mert bár a házimunka egésze őt terhelte, de legalább piacra, boltba járhatott. Társasági életének legtöbb szabadságot nyújtó színtere a fürdő volt, bezártságában a mecsetbeli istentisztelet is élményt jelentett, még ha az asszonyok rácsokkal elválasztott karzatán imádkozta is végig.

Ä társasági élet visszafogottságát néhány közösségi és családi ünnep tette elviselhetőbbé. Azok a ceremóniák, amelyek a szerájban kimért ünnepélyességgel folytak, a városokban-falvakban felszabadult, közös mulatságokká vidámodtak. Azt, hogy mikor minek szabad és kell örülni, a vallási vezetők és a szultán rendelte el, nagyobb városokban állami hivatalnokok gondoskodtak szervezett látványosságokról és botos katonák a rendről, de az már kívül rekedt a hatáskörükön, hogy az utca embere mindezt hogyan tudja valóságos szórakozássá és örömmé átalakítani.

A nép elrendelt örömünnepet ült, ha új szultán lépett trónra, ha a birodalmi sereg valahol fényes győzelmet aratott, vagy ha a szultáni hercegek cirkumcízió alá kerültek. A nappal és az éjszaka váltakozásának megfelelően váltotta egymást önmegtartóztatás és társasági evés-ivás a *ramazán* havi böjt minden napján, és amikor az újhold vonalnyi sarlója feltűnt az égen, s ezzel véget ért a négyhetes böjt, a szerájbeli *bajram*-ceremóniával egyidőben birodalomszerte karneváli hangulat lepte el az utcákat és tereket. Kisebb vallási ünnepeket is közösségben, szélesebb családi és baráti körben ültek meg.

Kortársi leírások elsősorban a nagyvárosi, mindenekelőtt a fővárosi nagy, közös vigalmakat örökítették meg, a kisebb-nagyobb vidéki helyek kevesebb élvezetet kínáltak. Ünnepnapokon Isztambul változatos látnivalókkal tartotta jól szórakozni vágyó lakosait.

Évente egyszer megrendezték a fővárosi céhek felvonulását, nem csupán iparosok és kereskedők, hanem minden létező foglalkozás seregszemléjét: katonák, egyazon igazgatási területhez tartozó hivatalnokok jártak a menet élén, tisztes polgári foglalkozások képviselői követték őket, utánuk *dervise*k, akrobaták, zenészek is megmutatták magukat az utca népének. Mintegy hétszáz foglalkozás művelőinek végeláthatatlan felvonulása volt ez.

Az Atmejdánon, vagyis a hippodromban lovasjátékok és válogatott erejű birkózók küzdelme szórakoztatta az igényesebb, úri közönséget. Városszerte folytak hasonló vetélkedések, tornászok, egyensúlyozó művészek, kötéltáncosok mutatták be tudományukat. Zenekarok és táncosok léptek fel, másutt a *karagöz* kedvelt népi mesefiguráinak szurkolhatott a műfaj kedvelőinek népes tábora.

A vigasságoknak a napnyugta sem vetett véget. A város forgalmasabb pontjain lámpafüzérek gyúltak, tűzi- és fényjátékok világánál folytatódott a

mulatság. S hogy az ünnepnek kijáró lárma este se csituljon, nagyokat durranó és szikrázó petárdákat lőttek ki emelvényekre állított mozsarakból.

A csendesebb vidéki városkák szerényebben részesedtek a szervezett szórakozások áldásaiból, de az ünnepi öröm lehetőségét ők is kihasználták. A *karagözt*, a sportvetélkedőket, az akrobaták, zenészek és táncosok mutatványait mindenütt szívesen megnézték.

S kitalálták maguknak egy kedvelt és kedves szórakozást, a hintázást. Tekintélyes, szakállas-kaftános urak szálltak gyerekként körbe-körbe, vagy hajtották magukat egy magasról függő kettős kötélen ülve, hogy a hinta fölötti vászonra aggatott almát, körtét, apró ajándéktárgyakat lekapdossák. Utcai mulatságok idején az otthonok is kinyíltak, a közös vigalom átmenetileg fellazította az érintkezés merev szabályait.

A nagy közösségi ünnepek mellett minden család életéhez hozzátartozott néhány bensőséges esemény is, amelynek lényege csak a családra tartozott, külsőségeiben azonban az utcabeli szomszédokat, esetleg az egész települést részesíteni kívánta. Ha nem is szultánfiaknak kijáró pompával, de mindenütt vendéglátással és zajos felvonulással örvendtek a fiúgyermekek körülmetélési szertartásának. A menyasszonyt hangos zeneszóval, és a szülők erszényétől függően egyszerűbb kísérettel vagy a násznép hosszan kígyózó menetével vezették vőlegényéhez.

S amikor a muszlim földi vándorútja végéhez ért, elcsendesült menet kísérte a temetőbe. A megboldogult hajdani életére hamarosan csak egy bevésett feliratú, lapos kőtábla emlékeztetett, amelynek felső díszítéséből a betűkkel nem boldoguló szemlélő is azonnal tudta, hogy nő vagy férfi, magas vagy alacsony rangú ember nyugszik alatta.

Munkánkhoz nyújtott segítségükért köszönetet mondunk Dávid Gézának (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest), Katus Lászlónak és Tóth István Györgynek (Történettudományi Intézet, Budapest), László Emőkének, Batári Ferencnek Katona Imrének (Iparművészeti Múzeum, Budapest), Kovács Gyöngyinek (Damjanich János Múzeum, Szolnok) és Lugosi Józsefnek (Hadtörténeti Múzeum, Budapest).